

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών

R. ROMANO, Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά □ ΒΑΣΩ ΨΙΜΟΥΛΗ, Σουλιῶτες: βοσκοί καί ἄρπαγες □ Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Οἰκιακός ἐξοπλισμός: ὁ καθρέφτης □ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ, Τό ἀκίνητο καί τό χρέος στήν Πάρο □ Η. Ι. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τά Ἀμπελάκια καί οἱ Συντροφίες τους □ G. HERING, Ἐπαναστατικές ἐξεγέρσεις στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. □ U. MOENNIG, Ἐνα ἀλφαβητάρι τοῦ Θ. Μανδακάση □ Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἡ νεοελληνική ποίηση σέ ἐπαναστατική περίοδο □ Δ. ΣΠΑΘΗΣ, Ἡ συζυγική ζωή ἐν Ἑλλάδι □ Κ. ΚΟΜΗΣ, Πληθυσμιακές μετακινήσεις Σαμίων □ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ, Ἡ οἰκογένεια τῶν Ἑλλήνων τοῦ Λιθόρνο □ ΛΥΝΤΙΑ ΤΡΙΧΑ, Τά Βιτώλια στή δεκαετία τοῦ 1880 □ Π. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, Φοιτητικός πληθυσμός καί ζήτηση σπουδῶν □ ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Βίωμα, ἱστορία καί πολιτική □ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ: Β. Ἀγτζίδης □ ΧΡΟΝΙΚΟ: Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας: ἓνα συνέδριο, Κέρκυρα: μιά μεσογειακή σύνθεση □ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Ὀλγα Κατσαρδῆ-Hering, Χ. Κουτελάκης, Γ. Β. Δερτιλῆς, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

24
25

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΙΣΣΑ

ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, FAX. 3600865
ΓΡΑΦΕΙΑ: ΣΚΟΥΦΑ 77, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, 3638921

Στοιχεῖα γιά τόν οἰκιακό ἐξοπλισμό στά χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας: ἡ περίπτωση του καθρέφτη

α. Τά ἔπιπλα τοῦ σπιτιοῦ

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε γιά τή μετά τόν 17ο αἰώνα ἀρχιτεκτονική τῶν σπιτιῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἐμπλουτίζεται διαρκῶς μέ νέες μελέτες καί πληροφορίες, οἱ ὁποῖες, καθώς πυκνώνουν, διευρύνουν τίς γνώσεις μας γιά τίς διαστάσεις τῶν κτισμάτων, τή λειτουργικότητά τους, τήν ἐξωτερική ὄψη καί τήν ἐσωτερική τους διαρρύθμιση, τά ὑλικά καί τούς τρόπους οἰκοδόμησης, καί γενικότερα τήν ἀρχιτεκτονική τῶν μεμονωμένων κτιρίων καί τήν οἰκιστική συγκρότηση τῶν οἰκισμῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως τό ἐσωτερικό τοῦ σπιτιοῦ βρίσκεται μᾶλλον στό ἡμίφως. Ἡ ἐπίπλωση, καί ὁ γενικότερος ἐξοπλισμός τοῦ νοικοκυριοῦ σέ σκευή ἢ ἐργαλεῖα, καθώς καί οἱ τεχνικές κατασκευῆς τους κατά τά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, παρότι συνιστοῦν ἀπαραίτητα συστατικά τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ, δέν ἔχουν ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης ἀπό τήν πλευρά τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἀντίθετα ἔχουν ἐλκύσει τό ἐνδιαφέρον τῆς λαογραφικῆς ἔρευνας, ὅπου ὅμως οἱ ὁποῖες μνεῖες ἀναφέρονται σέ μιά «ἀποκρυστάλλωση» τῶν ἀντικειμένων καί τῶν μορφῶν πού ἀντιστοιχεῖ σέ μιά πρόσφατη φάση τῆς ζωῆς καί τῆς ἐξέλιξής τους. Αὐτή χονδρικῶς θά μπορούσαμε νά τήν τοποθετήσουμε στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου καί στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, παρόλο πού ἀναμφισβήτητα τά ἀντικείμενα αὐτά καί οἱ φόρμες διασώζουν, σέ μεγάλο βαθμό, καί μνημες ἀπό παλαιότερες φάσεις τῆς «ζωῆς» τους.

Μιά ἀναζήτηση πληροφοριῶν γιά τίς παλαιότερες ἐποχές φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά ἀποβεῖ γόνιμη. Οἱ μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν πού ἐπισκέφθηκαν ἐλληνικές περιοχές ἀπό τόν 17ο ἕως τά πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα συγκλίνουν στήν παρατήρηση ὅτι ἡ ἐπίπλωση τῶν περισσότερων σπιτιῶν —καί ἰδίως τῶν ἀγροτικῶν— ἦταν πολύ φτωχική καί περιοριζόταν σέ ἐλάχιστα ἔπιπλα, κι αὐτά συνήθως κακότεχνα καί μέ ἔντονες τίς φθορές ἀπό τή μακροχρόνια χρήση. Κάποιο κρεβάτι —ἢ στρώμα στό δάπεδο—, ἕνα δυό σκαμνιά, κάποιος πάγκος ἢ τραπέζι γιά τό φαγητό, οἱ κασέλες γιά τά ροῦχα καί ὁ σόφας εἶναι ὅσα ἔπιπλα συνιστοῦν στά μάτια τῶν ξένων περιηγητῶν τόν ἐξο-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

πλισμό τῶν κατοικιῶν τοῦ νησιωτικοῦ καί τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου. Τέτοιες περιγραφές περιλαμβάνονται σέ ἄρκετά περιηγητικά κείμενα καί ἡ πυκνότητά τους εἶναι μία ἐνδειξη ὅτι ἀποδίδουν τήν πραγματικότητα, ἄν καί προέρχονται ἀπό ἀνθρώπους ἐξοπλισμένους μέ προσλαμβάνουσες ἀπό πολιτισμικά περιβάλλοντα διαφορετικά ἀπό ἐκεῖνο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹.

Στήν παρατηρούμενη αὐτή γενική ἐνδεια ὑπάρχουν βέβαια καί ἐξαιρέσεις, οἱ ὁποῖες, ὅπως φαίνεται, ἀρχίζουν νά γίνονται περισσότερο εὐδιάκριτες στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ ἐξαιρέσεις αὐτές μάλιστα, καθώς ἐντάσσονται σέ ἕναν ἐξαιρετικά φτωχό περίγυρο, χρωματίζονται ἐντονότερα τήν ἀντίθεση. Ἔτσι ὀρισμένες κατοικίες ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν προυχόντων ἐντυπωσιάζουν ὄχι μόνο μέ τό μέγεθος καί τήν ἀρχιτεκτονική τους, ἀλλά καί μέ τήν πολυτέλεια πού ὑπάρχει στό ἐσωτερικό τους².

Στά περιηγητικά κείμενα ὑπάρχουν ἀναφορές σέ τέτοια ἀρχοντικά. Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα γιά παράδειγμα, ὁ Ἄγγλος J. C. Hobhouse μιλάει γιά τήν ὁμορφη ἐπίπλωση τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Α. Λόντου στή Βοστίτσα³, ἐνῶ ὁ

1. Θυμίζουμε μερικές μαρτυρίες, ὅπως τοῦ Ἰωσήφ Γεωργιερῆνη γιά τήν Ἰκαρία στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα: J. Georgirenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 61-63, πθ. Μ. Βαρβούνης, «Λαογραφικές πληροφορίες ἀπό τό λαογραφικό ἔργο τοῦ Ἰωσήφ Γεωργιερῆνη (1678)», στόν τόμο *Ἀντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος γιά τόν Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Ἀθήνα 1992, σ. 105-107· τοῦ Ἰησοῦτη Nicolas Sarrabat τό 1735 γιά τή Μήλο: Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία ἄγνωστη ἐπίσκεψη –τό 1735– στή Μήλο», π. *Μηλιακά*, τ. 2, 1985, σ. 24-25· τοῦ Γάλλου J. Galland τό 1747 γιά τή Χίο: *Recueil des rites et cérémonies du pelerinage de la Mecque*, Ἄμστερνταμ 1754, σ. 154-155, πθ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ἑλλάδα 1700-1800*, τ. Β', Ἀθήνα 1984, σ. 225-226· τοῦ Ἀγγλου A. Drummond τό 1749 γιά τήν Ἀργολίδα: *Travels through different cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as the banks of the Euphrates*, Λονδίνο 1754, σ. 103, πθ. Κ. Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 260-261· τοῦ γιατροῦ M. Zallony γιά τήν Τήνο τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα: Μ. Σαλώνης, *Ἱστορία τῆς Τήνου μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ μετά τινων παρατηρήσεων ὑπό τοῦ διδασκάλου Δημητρίου Μ. Μαυρομαρᾶ*, Ἀθήνα 1888, σ. 81· τοῦ W. M. Leake τό 1809 γιά τά σπίτια τῶν Ἰωαννίνων ἢ τῆς Σκύρου: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 4, Λονδίνο 1835, σ. 139-140 καί τ. 3, σ. 109-110, πθ. ἐπίσης Ξ. Ἀντωνιάδης, *Ἡ Σκύρος στούς περιηγητές καί γεωγράφους (1400-1900)*, Ἀθήνα 1977, σ. 160-161· τοῦ H. W. Williams τό 1817 γιά τά σπίτια τῆς Πάτρας καί τῆς Βοστίτσας: H. W. Williams, *Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands*, τ. 2, Ἐδιμβούργο 1820, σ. 217 καί 231-232· τοῦ M. de Forbin γιά τήν Κίμωλο: Ἐλένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά κείμενα περί Κίμωλου», π. *Κιμωλιακά*, τ. 7, 1977, σ. 62.

2. Παραδείγματα τέτοιων σπιτιῶν ἀπό ὅλη τήν Ἑλλάδα ἔχουν συγκεντρωθεῖ στόν συλλογικό τόμο *Ἐπάνυμα ἀρχοντικά τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα, Ε.Μ.Π., 1986, ὅπου ὑπάρχουν καί ἀναφορές στήν ἐπίπλωσή τους. Βλ. ἐπίσης τό παράδειγμα τῆς ἐπίπλωσης τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Ζακύνθου, Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος 1478-1978. Καστρόλοφος καί Αἰγιαλός*, Ἀθήνα 1979, σ. 243 κ.ἐξ.

3. Βλ. J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 2¹⁸¹³, σ. 226 (πθ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ἑλλάδα*, τ. Γ2, Ἀθήνα 2¹⁹⁸⁵, σ. 86).

Στοιχεία για τόν οικιακό έξοπλισμό: ό καθρέφτης

Γάλλος P. Lebrun περιγράφει μέ θαυμασμό τό άρχοντικό του Τομπάζη στην "Υδρα και κάνει λόγο για 15 μέ 20 σπιτία στό νησί όμοια μέ ιταλικά παλάτια, έπιπλωμένα μέ έπιπλα από την Εύρώπη και την 'Ασία⁴. 'Ανάλογα παραδείγματα μπορεί νά έντοπίσει κανείς και sé άλλου τύπου μαρτυρίες πού άφορούν την 'ίδια ή και προγενέστερες έποχές. Καί έδώ όμως έχουμε νά κάνουμε μέ μεμονωμένες περιπτώσεις πολύ εύπορων οικογενειών πού διαβιούν, κυρίως στό νησιωτικό χώρο, sé περιβάλλοντα άστικοποιημένα, όπου οι συναλλαγές και έπιδράσεις από τή Δύση είναι μακροχρόνιες και ισχυρές⁵.

Θά μνημονεύσουμε δύο μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα, τά όποια, άν και απέχουν μεταξύ τους σχεδόν δύο αιώνες και άφορούν άνθρώπους πού κατοικούν sé διαφορετικές περιοχές, άναδεικνύουν μέ παρόμοιο τρόπο τόν πολυτελή έξοπλισμό τών άρχοντικών:

– Στίς 10 Μαρτίου 1611, ό τιμαριούχος του χωριού Θραψανού Πεδιάδος, άρχοντας 'Ανδρέας Τζάκομο Κορνάρος, συντάσσει στόν Χάνδακα τή διαθήκη του⁶. Μέ τή διαθήκη αυτή καταλείπει στους συγγενείς του πλήθος πολυτελή έπιπλα (έπίχρυσες καρέκλες ντυμένες μέ βελούδο, επίχρυσα σκαμνιά, κρεβάτια, κασέλες, κάδρα κ.ά.). Χαρακτηριστικό είναι ότι ό κάθε δικαιούχος λαμβάνει την έπίπλωση ενός δωματίου πού προσδιορίζεται μέ βάση τά χρώματα πού κυριαρχούν sé αυτό (για παράδειγμα ό άδελφός του Βιτσάντζος την οικοσκευή του δωματίου του έπιπλωμένου μέ μενεξεδένια δαμασκηνί, ό άνιψιός του Μπερναντίν της κάμαρας τών κρεμεζί και πράσινων δαμασκηνών κλπ.)⁷.

---

4. Βλ. Μ. Ρ. Lebrun, *Le voyage de Grèce*, Παρίσι 1828, σ. 173-174. Τήν πολυτελή έπίπλωση καταδεικνύουν επίσης και μεταγενέστερες περιγραφές πού άφορούν τό άρχοντικό του Βούλγαρη και άλλων ύδραϊκών σπιτιών: βλ. Ι. Θ. Παπαμανώλης, *'Η οικογένεια Βούλγαρη της "Υδρας*, Πειραιάς 1930, σ. 35-36 και Π. Σεφεριάδης, «Τό σεράι του μπέη του Βούλγαρη», π. *Τό μέλλον της "Υδρας*, άρ. 12(142), 1952, σ. 247-248.

5. Για παράδειγμα, όπως έχει παρατηρηθεί, τό έσωτερικό τών άρχοντικών σπιτιών του βενετοκρατούμενου 'Ηρακλείου κατά τόν 17ο αιώνα ήταν έξαιρετικά πλούσιο: βλ. Στ. 'Αλεξίου, *Τό Κάστρο της Κρήτης και ή ζωή του στόν ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*, 'Ηράκλειο χ.χ., σ. 21. 'Επίσης ένδεικτική είναι ή πληροφορία ότι στό β' μισό του 18ου αιώνα, στην Πάτμο, εισάγονται έπιπλα από τή Βενετία: βλ. Sp. Asdrachas, *Patmos entre l'Adriatique et la Mediterranée Orientale pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle d'après les registres de Pothitos Xenos*, δακτ. διδ. διατρ, Παρίσι 1972, σ. 124-126.

6. Τή διαθήκη του Α. Κορνάρου έχει δημοσιεύσει ό Στ. Σπανάκης, «'Η διαθήκη του 'Ανδρέα Κορνάρου (1611)», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9, 1955, σ. 379-478 (για την έπίπλωση κυρίως σ. 423-431).

7. 'Ο πλούτος αυτός της έπίπλωσης δέν είναι συνηθισμένος. Σέ δύο άλλες καταγραφές τών κινητών πραγμάτων, πού άνήκουν sé πλούσιους κατοίκους της Κρήτης, παρότι καταγράφεται πλήθος σκευών, ρούχων, κοσμημάτων και άλλων αντικειμένων του σπιτιού, δέν περιλαμβάνεται ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός έπίπλων. Οι καταγραφές χρονολογούνται στά 1568 και 1647, και άφορούν τόν Στέφανο Γίζη και τόν Τζουάνε Ροδίτη: βλ. αντίστοιχα Θ. Δετοράκης, «Μία εικόνα άστικού πλούτου στόν Χάνδακα (1568)», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 30, 1990, σ. 77-102 και Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζω-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

— Ὁ γραμματέας τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Κώστας Γραμματικός, συνέταξε ἕναν κατάλογο —τόν ὁποῖο ἐπιγράφει «Ὁ Χαλασμός μου»— ὅπου καταγράφει λεπτομερῶς ὅσα ἀγαθὰ τοῦ ἀπέσπασε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1826 ὁ Σιληχτάρ Πόδας, ὅταν πολιορκήσε τό σπίτι του στή Βούρμπιανη. Ἀπό τήν καταγραφή αὐτή ἀναδεικνύεται ὁ πλοῦτος τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Κώστα Γραμματικοῦ, ἡ πολυτελής ἐπίπλωση καί διακόσμηση, καί ὁ ἐξοπλισμός τοῦ σπιτιοῦ μέ πλήθος σκευῶν καί ἀντικειμένων πού προέρχονταν ἀπό διάφορες περιοχές ἐντός ἢ ἐκτός τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁸.

Ὅπως ὅποτε περιπτώσεις ὅπως οἱ παραπάνω εἶναι ἐντελῶς ξεχωριστές καί φυσικά δέν ἀποδίδουν τόν χαρακτήρα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν συνηθισμένων σπιτιῶν στίς πόλεις καί ἰδίως στά χωριά. Ὅπως εἶδαμε, ἡ λιτή, φτωχική καί πεπαλαιωμένη οἰκιακή ἐπίπλωση, ἡ ὁποία περιορίζεται σέ λιγοστά καί συχνά πολλαπλῶν χρήσεων ἀντικείμενα ἢ ἐντοιχισμένα ἔπιπλα, ἀποτελεῖ τή συνισταμένη τῶν περιγραφῶν τῶν περιηγητῶν. Παράλληλα ἡ ἴδια εικόνα ἀναδεικνύεται καί ἀπό ἄλλες πηγές, ὅπως οἱ διαθήκες καί τά προικοσύμφωνα⁹. Στά τελευταῖα, παρότι τά παρεχόμενα ἀγαθὰ ἀποτελοῦν τή βάση γιά τό ἄνοιγμα τοῦ νέου νοικοκυριοῦ, ἡ προικῶα ἐπίπλωση περιορίζεται ὀρισμένες φορές σέ κάποιο κρεβάτι ἢ σέ μιά-δυό κασέλες¹⁰. Βέβαια στά προικοσύμφωνα δέν ἔχουμε καταγραφή ὅλων τῶν ἀντικειμένων τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλά κατάλογο ἀποκλειστικά τῶν προικοδοτουμένων ἀγαθῶν. Εἶναι εὐλογία λοιπόν ἡ ἀμφιβολία μήπως παραλείπονται τά ἔπιπλα ἀπό τά προικῶα ἔγγραφα εἴτε ἐπειδὴ δέν ὑπῆρχε συνήθεια νά περιλαμβάνονται αὐτά στήν προῖκα εἴτε ἐπειδὴ θεωροῦνταν εὐτελοῦς ἀξίας.

Ἀσφαλῆστερες μαρτυρίες γιά τό θέμα πού ἐξετάζουμε ἀποτελοῦν κάποιες ἀναλυτικῆς καταγραφῆς τῶν περιουσιακῶν στοιχείων προσώπων πού

γραφικῶν ἔργων στό Χάνδακα σέ ἔγγραφα τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 12, 1975, σ. 121-126.

8. Βλ. Εὐρ. Σούρλας, «Κώστας Γραμματικός», π. *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, τ. 13, 1938, ἰδίως σ. 8 καί 24-28.

9. Στίς πληροφορίες τῶν προικοσυμφῶνων θά ἐπανεέλθουμε παρακάτω. Νά σημειώσουμε μόνο ἐδῶ ὅτι ἡ ἀπουσία ἐπίπλων ἀπό τά προικοσύμφωνα δέν σχετίζεται μόνο μέ τήν παραδοσιακή προτίμηση τῶν γονιῶν νά περιλάβουν στήν προῖκα κυρίως οἰκιακά σκεύη, ρούχα, κοσμήματα κ.ἄ. προσωπικά ἀντικείμενα. Φαίνεται ἀντίθετα ὅτι ἡ ἔλλειψη αὐτῆ συναρτᾶται ἄμεσα, ἀκόμη καί σέ μεταγενέστερες ἐποχές, μέ τόν ὑποτυπώδη χαρακτήρα τῆς οἰκιακῆς ἐπίπλωσης. Βλ. σχετική παρατήρηση γιά τά προικοσύμφωνα τῆς Σάμου τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα στό Βασιλική Γαλάνη-Μουτάφη, «Προῖκα καί κοινωνική ὀργάνωση στή Σάμο στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα», στόν τόμο *Ἀντιπελάργηση*, ὁ.π., σ. 77.

10. Ἡ κασέλα εἶναι τό ἀντικείμενο μέ τή συχνότερη παρουσία στά προικοσύμφωνα καθῶς σέ αὐτήν τοποθετοῦνταν τά προικῶα. Οἱ καλές κασέλες ἦταν κατασκευασμένες ἀπό ξύλο καστανιάς καί κάποιες φορές προέρχονταν ἀπό τή Βενετία· βλ. Κ. Κεφαλάς, «Κασέλες, μπαούλα καί σεντούκια στόν Βορειοελλαδικό χώρο», *Γ' Συμπόσιο Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 327-329.

Στοιχεία για τόν οικιακό έξοπλισμό: ό καθρέφτης

έχουν πεθάνει, όί όποίες συντάχθηκαν προκειμένου νά εξασφαλισθούν τά δικαιώματα τών κληρονόμων τους. Δυστυχώς όί μαρτυρίες αυτές είναι σπάνιες. Μία από αυτές είναι ό κατάλογος τών αγαθών του πρωτοπαπά Μανουήλ Νταμορού, πού συντάχθηκε στήν Κρήτη τό 1523¹¹. Τό μόνο έπιπλο πού μνημονεύεται σέ αυτό είναι μία κασέλα. Μία ανάλογη μεταγενέστερη περίπτωση προέρχεται από τή Σαντορίνη. Πρόκειται επίσης για κατάλογο, ό όποιος έχει συνταχθει στίς 21 Αύγούστου 1609 στό κάστρο του Σκάρου¹². Τό έγγραφο αυτό άποτελεϊ μία έξαιρετικά λεπτομερή καταγραφή όσων άντικειμένων βρέθηκαν στήν οικία του μισέρ Βασίλη Βασάλου, όταν αυτή άνοιχθηκε μετά τό θάνατό του. Σημαντικό είναι ότι καταγράφονται όλα τά αγαθά του σπιτιού *in situ* και έπομένως έχουμε μία άκριβή περιγραφή του έξοπλισμού ένός σπιτιού —μάλλον άρχοντικοῦ¹³— τή συγκεκριμένη έκείνη χρονική στιγμή. Ή έπίπλωση λοιπόν πού καταγράφεται άποτελείται από: «ένα πάγκο ταλπεδένο» (= από χονδρό ξύλο) «κενούργιο», «μήα πράσινη πλουμιστή κασέλα», «μήα κασελοπούλα ταλπεδένη», «μήα κασέλα ταλπεδένηα», «μήα ταύλα ντέ μαντζάρε λεβαήτζα, σκανιόλα» (= σκαμνιά) «δίο μαδερένια», «ένα κομάτι ταύλα». Ήνας άλλος παρόμοιος κατάλογος συντάχθηκε στή Χίο τό 1676 και περιλαμβάνει τά αγαθά του «Λέου του παπά Κόστα Άγγούσι»¹⁴. Τά έπιπλα πού καταγράφονται έδω: «σεντούκην μέγα 1, σεντούκην μικρόν 1, παλεοσέντουκον 1», «σανήδι τραπέζην 1».

Στή γενική αυτή πενιχρότητα τής έπίπλωσης πού παρατηρήσαμε θά μπορούσαν νά έπισημανθούν δύο ένδιαφέρουσες παράμετροι. Ή πρώτη άφορά τή γεωγραφική και διαπολιτισμική έξάπλωση του φαινομένου. Ή άπουσία σχεδόν έπίπλων από τίς οικίες δέν είναι ιδιοτυπία του έλληνικού χώρου, άντίθετα άποτέλεσε πολιτιστικό γνώρισμα μέ εύρύτατη γεωγραφική διάδοση πού εκτείνεται μέχρι τά πρόσφατα χρόνια¹⁵.

Ή δεύτερη παράμετρος άφορά τή μακρά χρονική διάρκεια του φαινομένου. Ήδιαίτερα μάλιστα στίς άγροτικές κοινωνίες, ή άλλαγή όποιουδήποτε

11. Βλ. Μ. Μανούσασκα, «Βενετικά έγγραφα άναφερόμενα εις τήν εκκλησιαστικήν ιστορίαν τής Κρήτης του 14ου-16ου αιώνας», *Δελτίον Ήστορικης και Έθνολογικής Έταιρείας* (Δ.Ι.Ε.Ε.), τ. 15, 1961, σ. 226-227.

12. Βλ. Άγ. Τσελίκας, *Μαρτυρίες από τή Σαντορίνη (1573-1819)*, Άθήνα 1985, σ. 78-82. Νά σημειώσουμε ότι έδω, όπως και σέ όλα τά έπόμενα άποσπάσματα από άρχαιακές μαρτυρίες, ακολουθούμε τήν όρθογραφία πού έχει τηρήσει ό εκδότης ή αυτή του χειρογράφου όταν πρόκειται για άνέκδοτο ύλικό, έχουμε όμως άποκαταστήσει τόν τονισμό.

13. στό *ίδιο*, σ. 33.

14. Βλ. Κ. Κανελλάκης, *Χιακά Άνάλεκτα*, Άθήνα 1890 (άνατύπ. Χίος 1983), σ. 452-454.

15. Βλ. σχετική F. Braudel, *Ύλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας)*, Μετάφρ. Αικατερίνη Άσδραχά, τ. 1, Άθήνα 1995, σ. 302-333. Εϊδικότερα για τή Γαλλία βλ. Benoit Garnot, *Société, cultures et genres de vie dans la France moderne XVIe-XVIIIe siècle*, Παρίσι 1991, σ. 97, 99.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

στοιχείου σχετίζεται με την καθημερινή διαβίωση και πρακτική είναι μία διαδικασία αργόσυρτη. Έτσι η επίπλωση των σπιτιών —πού για παράδειγμα στο Κάστρο της Κιμώλου κατά τον 16ο-17ο αιώνα άπαρτίζεται κατά βάση από κασέλες (οι όποιες χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα για τη φύλαξη του ρουχισμού και για καθίσματα), τό συζυγικό κρεβάτι («κρεβατσούλλα») και τό ταβλωτό όπου κοιμούνταν τά παιδιά¹⁶— φαίνεται ότι στίς άγροτικές τουλάχιστον κατοικίες δέν είχε διαφοροποιηθεί αισθητά έως τά τέλη του περασμένου αιώνα ως προς την ποιότητα και την ποσότητα των επίπλων. Οί λαογραφικής κυρίως προέλευσης μαρτυρίες —οί όποιες καλύπτουν ένα ευρύτατο γεωγραφικό φάσμα— συγκλίνουν στή διαπίστωση της ύπαρξης στοιχειώδους μόνο εξοπλισμού των σπιτιών σέ έπιπλα¹⁷.

β. Ό καθρέφτης

Επιλέξαμε νά αναφερθούμε πιό αναλυτικά σέ ένα επιμέρους στοιχείο του οικιακού εξοπλισμού, τον καθρέφτη. Ό τελευταίος, παρότι δέν άποτελεί ίσως είδος πρώτης ανάγκης και άπαραίτητο συστατικό της επίπλωσης του σπιτιού, φαίνεται ότι ήταν πολύ «δημοφιλές» αντικείμενο, ένω ή διακίνηση, ή παρουσία του ανάμεσα στά άλλα αγαθά του νοικοκυριού και ή γενικότερη χρήση του έμφανίζει όρισμένες ιδιαιτερότητες. Η προσέγγισή μας έδω άφορά την οικονομική και κοινωνική διάσταση πού προσγράφεται στήν κατοχή του αντικειμένου αυτού. Η τεχνολογική εξέλιξη του καθρέφτη και ή

---

16. Βλ. W. Hoerpfner - H. Schmidt, «Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Άντιπάρου-Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, τ. 8, 1978, σ. 29-30. Άνάλογα για τη μεσαιωνική Εύρώπη βλ. J. Le Goff, *Ό πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Μετάφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 496-497.

17. Βλ. ένδεικτικά σχετικές πληροφορίες σέ μελέτες όπως: Μαρία Ίωαννίδου, «Οικία Άραχώθης», *Έπετηρίς του Λαογραφικού Άρχείου*, τ. 1, 1939, σ. 72-75· Μαρία Ίωαννίδου-Μπαρμπαρίγου, «Οικία Άγίας Άννης Εύβοίας», π. *Λαογραφία*, τ. 14, 1952, σ. 159· Κ. Γεωργιάδης, «Τό άγροτικό σπίτι της περιοχής Κυρήνειας Κύπρου», π. *Λαογραφία*, τ. 15, 1953, σ. 121· Δ. Βασιλειάδης, «Η λαϊκή άρχιτεκτονική της Αίγινας», π. *Λαογραφία*, τ. 17, 1957, σ. 239-240· Δ. Οικονομίδης, «Οικία, έπιπλα και σκεύη έν Άπειράνθω Νάξου», *Κυκλαδικόν Ήμερολόγιον 1965*, σ. 134-138· Γ. Μέγας, «Η λαϊκή κατοικία της Δωδεκανήσου», στόν τόμο *Η Δωδεκάνησος: Τό οικιστικό και πλαστικό πρόβλημα*, τ. 2, Άθήνα 1949, σ. 13-14 (ανάπτυξη στό π. *Λαογραφία*, τ. 26, 1968-1969, σ. 215-216)· Έλένη Λειμωνά-Τρεμπέλα, *Τό λαϊκό καρπάθικο σπίτι*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 36-39· Χρ. Βαλλιάνος, Γ. Περβολαράκης, Γ. Νερολαδάκης, *Τά κρητικά έπιπλα. Μορφολογική μελέτη έντεχνων προτύπων*, Βώροι Κρήτης 1986, σ. 15-16. Γενικότερες αναφορές βλ. έπίσης: Κ. Μακρής, «Ξυλογλυπτική», στόν τόμο *Νεοελληνική χειροτεχνία*, Άθήνα 1969, σ. 63 και Στ. Ήμελλος, «Παραδοσιακά έπιπλα και σκεύη στό έλληνικό σπίτι», π. *Λαογραφία*, τ. 35, 1987-1989, ίδίως σ. 110-116.

Στοιχεία για τόν οικιακό εξοπλισμό: ό καθρέφτης

ένταξη της στίς γενικότερες μόδες πού διέπουν τό έπιπλο —θέμα ένδιαφέρον καί νομίζω για τόν έλληνικό χώρο έλάχιστα γνωστό— αλλά καί ή συμβολική-μαγική διάστασή του, πού έχει τονισθει κυρίως από προσεγγίσεις ανθρωπολογικού προσανατολισμού, ξεπερνά τις προθέσεις αυτής τής εργασίας.

Ό καθρέφτης άποτελούσε ένα στοιχείο του εξοπλισμού του σπιτιού μέ ιδιάζοντα χαρακτηριστικά, καθώς δέν είχε μόνο τή λειτουργική άξία ενός όποιουδήποτε άλλου προσωπικού αντικειμένου ή έπίπλου. Έκτός από τήν πρακτική, καθημερινή του χρήση, είχε άποκτήσει ταυτόχρονα έντονη συμβολική φόρτιση, άκριβώς έπειδή μέσω του άναπαριστάμενου σέ αυτόν ειδώλου ό άνθρωπος άποκοϋσε γνώση του σώματός του, των δικών του προσωπικών έξωτερικών χαρακτηριστικών. Για αίωνες τά κάθε είδους κάτοπτρα άποτέλεσαν τό κύριο μέσο πού επέτρεπε στον άνθρωπο νά έχει όπτική εικόνα του έαυτού του¹⁸.

Δέν είναι λοιπόν διόλου τυχαίο ότι ό καθρέφτης θρισκόταν στο έπίκεντρο σειράς λαϊκών δοξασιών, προλήψεων, διηγήσεων, παραμυθιών, ένδεδυμένος συχνά μέ «μαγικές» ή «διαβολικές» ιδιότητες, πού του επέτρεπαν νά μιλά, νά άποκαλύπτει όσα συνέβαιναν μακριά, νά προλέγει τά μελλούμενα, νά τιμωρεί¹⁹. Παράλληλα ή έξάπλωση του έθίμου τής κατοπτρομαντείας σέ διάφορες έλληνικές περιοχές σκιαγραφεί τή διάδοση τής πίστης στίς μεταφυσικές του ιδιότητες²⁰. Άνάλογα είναι επίσης γαμήλια έθιμα στά όποια ό καθρέφτης έξασφαλίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Χαρακτηριστική είναι ή περιγραφή γαμήλιας πομπής στην Άθήνα των προεπαναστατικών χρόνων. Μπροστά από τή νύφη «παίς τις περιεπάτει όπισθοβατικώς κρατών μέγαν καθρέπτην άπέναντι αυτής. Η νύφη είχε ταπεινωμένους τούς όφθαλμούς καί σχεδόν κλειστούς, έβάδιζε δέ προσβλέπουσα εις τόν καθρέφτην καί έξ αυτού όδηγουμένη, βραδέως» ... «βραδύτατα» ... «μόλις σύρουσα τούς πόδας, ή μάλλον ήρπε τόνον άργά, ώστε ώραι παρήρχοντο, όπως φθάση εις τήν έκκλησίαν»²¹.

---

18. Για τήν προβληματική σχετικά μέ τήν σημασία του καθρέφτη ως μέσου άναπαράστασης του ανθρώπινου ειδώλου βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *Histoire du miroir*, Παρίσι 1994, κυρίως σ. 243-265, όπου καί σχετική βιβλιογραφία.

19. Άναλυτική παρουσίαση του ρόλου αυτού του καθρέφτη από τήν άρχαιότητα μέχρι πρόσφατα βλ. στο *Ίδιο*, σ. 113 κ.έξ. Μνεία σχετικών βυζαντινών καί μεταγενέστερων παραδόσεων βλ. στο Ν. Γ. Πολίτης, «Βυζαντινά παραδόσεις», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 2, Άθήνα 1975, σ. 23-27. Χαρακτηριστική είναι επίσης νομίζω ή έξάπλωση του παραμυθιού τής Χιονάτης στον έλληνικό χώρο —όπου όμως συχνά ό καθρέφτης συνδυάζεται ή ένίοτε αντικαθίσταται από τόν ήλιο· βλ. Άννα Άγγελοπούλου - Αϊγλή Μπρούσκου, *Έπεξεργασία παραμυθιακών τύπων καί παραλλαγών AT 700-749*, Άθήνα 1994, σ. 133-154.

20. Βλ. άναφορές στο έθιμο Ν. Γ. Πολίτης, «Μαγικά τελεταί προς πρόκλησην μαντικών όνειρων περί γάμου», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 3, Άθήνα 1931, σ. 111, 115, 124, 126, 133· του ίδιου, «Ωκυτοκία», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 2, ό.π., σ. 355.

21. Βλ. Δ. Καμπούρογλου, «Άθηναϊκά. Γάμοι επί τουρκοκρατίας», π. *Έστία*, τ. 14, 1882, σ. 585.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ἄνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τῆ συμβολικὴ λειτουργία καὶ χρῆση τοῦ καθρέφτη, ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ στά σπίτια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας νομίζω ὅτι ἐπιτρέπει δύο ἀκόμη ἐπισημάνσεις. Ἡ μία ἀφορὰ τὴ γεωγραφικὴ διάδοση. Ἡ ὑπαρξὴ καθρεφτῶν ἀποτελεῖ τεκμήριο ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ κυρίως μὲ τὴ Βενετία. Ἡ ἄλλη σχετίζεται περισσότερο μὲ τὴ συγκεκριμένη οἰκογένεια ὅπου ἐντοπίζεται ὁ καθρέφτης, καθὼς συνιστᾶ, τουλάχιστον γιὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, μία σαφὴ ἐνδειξὴ οικονομικῆς εὐμάρειας, ἐνσωμάτωσης στὴν καθημερινότητα ἀγαθῶν εἰσαγόμενων ἀπὸ τὴ Δύση καὶ ἐπιρροῆς ἀπὸ πρότυπα ζωῆς μὲ ἀστικά χαρακτηριστικά. Οἱ μαρτυρίες πού ἀφοροῦν τὴν ἐμπορικὴ κίνηση, καθὼς καὶ τὰ προικοσύμφωνα στά ὅποια καταγράφονται ἀγαθὰ τοῦ νοικοκυριοῦ, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἄλλες ἀρχαιακὲς πηγές, μᾶς παρέχουν χρήσιμες —σοφιστικὲς καὶ ἀποσπασματικὲς ὅμως— πληροφορίες γιὰ τὴ διερεύνηση αὐτῶν τῶν θεμάτων.

Ἡ χρῆση μικρῶν κατόπτρων μὲ τὴ μορφή μεταλλικῶν, συνήθως χάλκινων, στιλβωμένων δίσκων, ἦταν διαδεδομένη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα²². Ἐπίσης στά μεσαιωνικὰ χρόνια χρησιμοποιοῦνταν εὐρύτατα ἀργυρά, σιδηρά, ἢ ἀπὸ ἄλλο μέταλλο κάτοπτρα, συχνά φορητά, πού ἀποτελοῦσαν συμπλήρωμα τῆς ἐνδυμασίας, παράλληλα μὲ γυάλινα πού εἶχαν κατασκευαστεῖ μὲ τὴν ἐπικόλληση λεπτῶν μεταλλικῶν φύλλων καὶ ἀργότερα μὲ τὴν ἐπίστρωση τετηγμένου κασίτερου²³. Στὸ Βυζάντιο ἐπίσης χρησιμοποιοῦνταν κάτοπτρα —πολλές φορές σημαντικῆς ἀξίας— ἀπὸ γυαλί, ἀργυρο ἢ ἄλλο μέταλλο²⁴.

Οἱ μέθοδοι ὅμως αὐτές δὲν ἐπέτρεπαν τὴν κατασκευὴ μεγάλων καθρεφτῶν καλῆς ποιότητος. Τὸ πρόβλημα λύθηκε στὴ Βενετία κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα μὲ τὴν ἐπίστρωση τοῦ γυαλιοῦ ἀπὸ εἰδικὸ μείγμα ὕδραργύρου καὶ κασίτερου σὲ ψυχρὴ κατάσταση. Τὴν ἀκριβὴ σύσταση τοῦ μείγματος οἱ βενετοὶ τεχνίτες, πού ἔχαιραν ξεχωριστῶν προνομίων, φρόντιζαν ἀλλὰ καὶ ὑποχρεώνονταν νὰ διατηροῦν μυστικὴ²⁵. Ἡ ἐφεύρεση αὐτὴ, τὸ μονοπώλιο τῆς ὁποίας ἡ βενετικὴ δημοκρατία πέτυχε νὰ διατηρήσει ἐπὶ ἐνάμιση περίπου αἰῶνα, ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἀνθηρῆς τοπικῆς βιομηχανίας παραγωγῆς καθρεφτῶν, στὴν περιοχὴ τοῦ Μουράνο κυρίως, ἢ ὁποία τροφοδοτοῦσε μὲ

---

22. Γιὰ τὰ κάτοπτρα στὴν ἀρχαιότητα βλ. πρόχειρα A. de Ridder, «Κάτοπτρον», *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, τ. IV.2., 1918, σ. 1422 κ.ἑξ.· V. Netoliczka, «Κάτοπτρον», *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, τ. 11, Στουτγάρδη 1921, σ. 29-45.

23. Βλ. σχετικὰ Sabine Melchior-Bonnet, *ὁ.π.*, σ. 24-27.

24. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. 4, Ἀθήνα 1951, σ. 370. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἐπίσης ἡ χρῆση κατόπτρων ὡς παγίδων γιὰ τὴ σύλληψη μικρῶν πουλιῶν· βλ. τοῦ ἰδίου, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. 5, Ἀθήνα 1952, σ. 401-402.

25. Βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ὁ.π.*, σ. 30-31.

Στοιχεία γιά τόν οικιακό εξοπλισμό: ό καθρέφτης

προϊόντα της τίς συναλλασσόμενες μέ τή Βενετία περιοχές, όχι μόνο στή Δυτική Εύρώπη αλλά καί στήν Ἐνατολή²⁶.

Μόλις στά 1665 ό Κολμπέρ κατορθώνει νά προσελκύσει, προσφέροντας ιδιαίτερες παροχές, βενετούς ύαλουργούς στή Γαλλία²⁷ καί νά ιδρύσει τό μεγάλο ύαλουργείο τοῦ Saint Gobain. Ἐφορμή στάθηκε ἡ ἐπιθυμία τοῦ Λουδοβίκου 14ου νά κοσμήσει τό ανάκτορό του μέ καθρέφτες, αλλά ἡ παραγωγή τοῦ ἐργοστασίου εἶχε ἐξασφαλισμένη διάθεση, καθώς ἡ ζήτηση αὐξανόταν συνεχώς²⁸. Οἱ νέες τεχνικές, χωρίς νά ἐκθρονίσουν αὐτόματα τίς παλαιότερες μεθόδους κατασκευῆς τοῦ καθρέφτη, κυριάρχησαν καί ἐπέτρεψαν σιγά-σιγά τήν εὐρύτατη διάδοσή του²⁹.

Ἡ χρήση τοῦ καθρέφτη στή Δύση, κυρίως ὡς ἀντικειμένου πολυτελείας, δέν περιορίστηκε μόνο στούς μικρούς προσωπικούς καθρέφτες, στούς καθρέφτες τουαλέτας, ἐκείνους πού κρέμονταν στούς τοίχους πλαισιωμένοι συχνά ἀπό θαριές κορνίζες μέ περίπλοκο σκάλισμα, ἢ στούς μεγάλους καθρέφτες πού πολλαπλασίαζαν τό φυσικό φῶς ἢ τό φῶς τῶν κεριῶν, ἀντανεκλώντας το καί δίνοντας ἄλλη αἴσθηση στίς διαστάσεις τοῦ χώρου, πρακτική πού ἐφθασε στό ἀπόγειό της στήν «Αἶθουσα μέ τούς καθρέφτες» τῶν Βερσαλιῶν³⁰. Συχνότατα ἐπίσης τούς βρίσκουμε ἐνσωματωμένους σέ πολυτελεῖ, βαρύτιμα ἐπιπλα, μέ περίτεχνα σκαλίσματα καί ἄλλο πλοῦσιο διάκοσμο³¹.

Ἡ διακίνηση

Ὅπως εἶδαμε ἡ κύρια —καί τουλάχιστον κατά τόν 17ο αἰῶνα ἀποκλειστική— πηγή προέλευσης τῶν καθρεφτῶν πού φθάνουν στόν ἑλληνικό χώρο ἦταν ἡ Βενετία. Οἱ καθρέφτες ἀκολουθοῦσαν τούς δρόμους καί τήν τύχη

---

26. Βλ. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Βενετία 1961, σ. 68-69· Sabine Melchior-Bonnet, *ὀ.π.*, σ. 31.

27. Στούς ύαλουργούς παρέχονται ἀκόμη καί τίτλοι εὐγενείας. Ἡ Βενετία ὁμως μέ ἕνα πλέγμα προνομίων αλλά καί αὐστηρότατων ἀπαγορεύσεων καί ἀπειλῶν προσπαθεῖ νά συγκρατήσῃ τούς τεχνίτες στήν ἐπικράτειά της. Γιά ὅσους φεύγουν ὀχι μόνο προβλέπεται δήμευση τῆς περιουσίας καί ποινή θανάτου, αλλά φυλακίζονται καί οἱ συγγενεῖς τους· βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ὀ.π.*, σ. 39-40, 47-48.

28. Βλ. σχετική ἀναφορά Br. Jacomy, *Συνοπτική ἱστορία τῶν τεχνικῶν*, Μετάφρ. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, Ἀθήνα 1995, σ. 247-248. Βλ. ἐπίσης Sabine Melchior-Bonnet, *ὀ.π.*, σ. 66-79, ὅπου καί ἡ εἰδική γιά τό ύαλουργείο βιβλιογραφία.

29. Σχετικά μέ τίς μεθόδους κατασκευῆς τῶν καθρεφτῶν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ γλαφυρή περιγραφή πού παραθέτει ὁ Ν. Παπαδόπουλος, *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶος ἦτοι Ἐμπορική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 1, Βενετία 1815 (ἀνατύπ. Ἀθήνα 1989), σ. 237-243.

30. Βλ. σχετικά Π. Ἀλεξανδρίδης, *Ρυθμολογία καί ἀρχιτεκτονική τοῦ ἐπίπλου*, Ἀθήνα 1977, σ. 101, 132· Phillis Bennett Oates, *Ἱστορία τοῦ ἐπίπλου στή Δύση*, Μετάφρ. Θ. Ἀνδρουλάκης - Μαρία Παγκάλου, Ἀθήνα 1991, σ. 60, 83-86, 92, 94. Δείγματα ἰταλικῶν καθρεφτῶν βλ. ἐπίσης A. de Champreaux, *Le meuble*, Παρίσι 1885, τ. 1, σ. 277 καί τ. 2, σ. 24.

31. Βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ὀ.π.*, σ. 89-91. Ἀπό τόν ἑλληνικό χώρο φωτογραφίες ἐισηγμένων σκρίνιων μέ ἐνσωματωμένους καθρέφτες, πού χρονολογοῦνται στό τέλος

Δημήτρης Δημητρόπουλος

του βενετσιάνικου έμπορίου, ένω ύφίσταντο τούς περιορισμούς καί τίς απαγορεύσεις πού έπλητταν όλα τά προϊόντα τής Βενετίας στίς περιόδους κρίσης τών σχέσεων τής τελευταίας μέ τήν όθωμανική αύτοκρατορία³². "Ήδη από τόν 16ο αιώνα, οί καθρέφτες περιλαμβάνονται στά έμπορεύματα πού φέρνουν οί βενετοί έμποροι στά λιμάνια τής Άνατολής³³. "Έτσι, σύμφωνα μέ τούς έμπορικούς καταλόγους του Βαρθολομαίου Πάξη πού εκδόθηκαν στη Βενετία στό πρώτο μισό του 16ου αιώνα, καθρέφτες έξάγονταν από τή Βενετία στην Εύβοια, τή Θεσσαλονίκη, τό Ναύπλιο³⁴. Διάσπαρτες πληροφορίες σέ πρόξενικές εκθέσεις καί άλλες μαρτυρίες, πού χρονολογούνται στους δύο επόμενους αιώνες, δείχνουν ότι ή παρουσία τών βενετσιάνικων καθρεφτών στον ελληνικό χώρο υπήρξε αδιάκοπη. Οί καθρέφτες μάλιστα, μαζί μέ άλλα αντικείμενα πολυτελείας πού εξήγαγε ή Βενετία στην όθωμανική αύτοκρατορία, αποτέλεσαν αίμοδότες του έμπορίου της καί στά χρόνια τής παρακμής της³⁵.

Ό γάλλος πρόξενος Giraud, γιά παράδειγμα, σημειώνει σέ εκθέσή του γιά τήν έμπορική κίνηση στην Άθήνα, κατά τήν περίοδο 1657-1673, ότι εισάγονταν από τή Βενετία όλα τά είδη γυαλικών καί καθρέφτες³⁶. Σέ γαλλικό μνημόνιο του 1682 γιά τό εμπόριο στην Άνατολή, γίνεται λόγος γιά διάφορα είδη καθρεφτών πού διακινούν οί Βενετοί προς τήν ανατολική Μεσόγειο³⁷. Στη Χίο, τό 1722, σύμφωνα μέ στοιχεία πού προκύπτουν από γαλλικές προξενικές εκθέσεις, ξεφορτώθηκαν όκτώ καθρέφτες από τή Βενετία³⁸. Ό γάλ-

---

του 18ου-άρχές του 19ου αιώνα, βλ. Β. Κυριαζόπουλος, *Τά παλιά έπιπλα του λαογραφικού μουσείου Μυκόνου*, Άθήνα 1988, σ. 28-34, 36-37.

32. Χαρακτηριστική είναι ή απαγόρευση εισαγωγής έμπορευμάτων -ανάμεσα στα όποια καί καθρέφτες- από τή Βενετία στό Χάνδακα πού εκδόθηκε τό 1715· βλ. σχετικά Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών έγγραφων άφορώντων εις τήν ιστορίαν τής Κρήτης*, τ. Γ', *Έγγραφα τής περιόδου 1694-1715*, Ήράκλειο 1978, σ. 427-428.

33. Βλ. Χ. Ίναλτζίκ, *Ή Όθωμανική αύτοκρατορία. Ή κλασική εποχή, 1300-1600*, Μετάφρ. Μ. Κοκολάκης, Άθήνα 1995, σ. 237.

34. Βλ. Άγ. Ξηρουχάκης, «Τό εμπόριον τής Βενετίας μετά τής Άνατολής κατά τόν μεσαίωνα επί τή βάσει τών έμπορικών καταλόγων του Βαρθολ. Πάξη», *Έπετηρίς Έταιρειάς Κρητικών Σπουδών*, τ. 3, 1940, σ. 263, 266, 268 αντίστοιχα.

35. Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σ. 169.

36. Βλ. Δ. Ζακυθινός, «Ειδήσεις περί τής έμπορικής κινήσεως τών λιμένων τής Άτικής κατά τά μέσα του ΙΖ' αιώνας», π. *Έλληνικά*, τ. 7, 1934, σ. 225.

37. Βλ. Α. Raymond, *Artisans et commerçants du Caire au XVIIIe siècle*, τ. 1, Δαμασκός 1974, σ. 183· Anna Pouradier Duteil-Loizidou, «Le commerce des Français, Anglais, Hollandais et Venitiens au Levant à la fin du 17e siècle selon un mémoire inédit de 1682», *Έπετηρίς του Κέντρου Έπιστημονικών Έρευνών*, τ. 13-14, Λευκωσία 1984-1987, σ. 372.

38. Βλ. Ηέλενε Ριγνέ, «Έξωτερικό καί διανοητικό εμπόριο στη Χίο τόν ΙΗ' αιώνα», π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 8, 1988, σ. 116.

Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό: ο καθρέφτης

λος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη P. Thomas, πού τό 1739 αντικαθιστούσε προσωρινά καί τόν βενετό πρόξενο, σέ αναφορά του σημειώνει ότι έκφορτώθηκαν ανάμεσα στά έμπορεύματα «δύο καθρέπται διά τό έν Ίωαννίνους άρχοντικόν τών Μαρουτσαίων»³⁹. Σέ έκθεσή του στά 1755, ό βενετός πρόξενος στη Ναύπακτο κάνει λόγο γιά άρκετούς καθρέφτες, πολυέλαιους καί άλλα γυαλικά πού καταναλώνονται στην περιοχή⁴⁰. Στην Κρήτη επίσης γνωρίζουμε ότι στό β' μισό του 18ου αιώνα οι καθρέφτες είναι από τά βιομηχανικά είδη πού εισάγονται από τή Βενετία, καθώς οι ντόπιοι τεχνίτες δέν είναι σέ θέση νά τούς κατασκευάσουν μόνοι τους⁴¹. Γαλλικό ύπόμνημα πού συντάχθηκε στις άρχές του 19ου αιώνα κάνει λόγο γιά εισαγωγές καθρεφτών στην Πελοπόννησο. Οι καθρέφτες προέρχονται από τή Βενετία (200 κάσες άξίας 20.000 πιάστρων), τή Μεσσήνη (170 κάσες άξίας 17.000 πιάστρων), τήν Τεργέστη⁴².

Η θάλασσα άποτελούσε τή συνηθέστερη όδó μεταφοράς τών καθρεφτών στις ύπό όθωμανική κυριαρχία περιοχές. Από τά τέλη του 16ου αιώνα έχουμε μαρτυρίες σχετικές μέ πλοία, τά όποια απέπλεαν από τή Βενετία περιλαμβάνοντας στά έμπορεύματά τους καί καθρέφτες⁴³. Επίσης έμποροι πού δραστηριοποιούνταν στό έμπόριο μέ τή Βενετία συμπεριλαμβάνουν καθρέφτες στα άγαθά πού διακινούν προς τήν όθωμανική αυτοκρατορία. Ένα σουλτανικό έγγραφο του 1593 μνημονεύει μιá τέτοια περίπτωση δύο μουσουλμάνων έμπόρων, οι όποιοι, μαζί μέ τά άλλα έμπορεύματά τους, μετέφεραν από τή Βενετία στη Θεσσαλονίκη καθρέφτες⁴⁴.

Σέ κατάστιχα έμπορικών δοσοληψιών μπορεί επίσης νά συναντήσει κανείς τέτοιες μνείες. Γιά παράδειγμα, από τό 1733 έως τό 1743, πρόσωπα πού

---

39. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ίστορίας*, Άθήνα 1947, σ. 288.

40. Βλ. Κ. Σάθας, *Ειδήσεις τινές περί έμπορίου καί φορολογίας έν Έλλάδι επί τουρκοκρατίας*, (ανάπτυξη από τήν *Οικονομικήν Έπιθεώρησην 1878-1879*), Άθήνα 1977, σ. 22.

41. Βλ. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Τό έμπόριο καί ή οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Μετάφρ. Μ. Γυπαράκη - Α. Καραστάθη, Ήράκλειο 1988, σ. 206, 232.

42. Βλ. Έλενη Γιαννακοπούλου, «Τό έμπόριον εις τήν Πελοπόννησον κατά τήν β' πενταετίαν του 19ου αιώνας», π. *Πελοποννησιακά*, τ. 12, 1976-1977, σ. 139-140.

43. Στους καταλόγους πού έχει συντάξει ό Α. Tenenti, *Naufrages, Corsaires et Assurances maritimes à Venise*, Παρίσι 1959, υπάρχουν σχετικές πληροφορίες γιά τό φορτίο πλοίων, πού τελικά όμως δέν έφθασαν στον προορισμό τους, όπως: τό 1602 ένα μπερτόνι πού είχε προορισμό τή Σμύρνη περιελάμβανε στό φορτίο του δύο μικρές κάσες μέ καθρέφτες (σ. 16 καί 325): τό 1607 μία νάβα πού κατευθύνονταν επίσης στη Σμύρνη μετέφερε, ανάμεσα στα άλλα έμπορεύματα, καθρέφτες (σ. 493): τήν ίδια χρονιά μία άλλη νάβα μέ προορισμό τήν Κωνσταντινούπολη είχε στό φορτίο της καί 130 δωδεκάδες καθρέφτες (σ. 39 καί 496). Γιά τίς δύο τελευταίες περιπτώσεις πβ. Γ. Πλουμίδης, «Έμποροι καί ναυτικοί του 17ου αιώνα. Τέσσερις περιπτώσεις», *Ροδωνία. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 474-475.

44. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 161-162.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ἐνεργοῦν γιά λογαριασμό τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου μεταφέρουν καί παραδίδουν στή μονή τουλάχιστον 36 καθρέφτες διαφόρων μεγεθῶν⁴⁵. Στό 6' μισό τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ μυκονιάτης ἔμπορος καί πλοιοκτῆτης Γ. Μπατῆς περιλαμβάνει καθρέφτες ἀνάμεσα στά ἔμπορεύματα πού διακινεῖ ἀπό τήν Ἰταλία πρὸς τόν ὀθωμανικό χῶρο⁴⁶. Τό 1797, στήν Πάτμο, περιλαμβάνονται τρεῖς καθρέφτες μεταξύ τῶν ἔμπορευμάτων πού εἶχε στήν κατοχή του ὁ ἔμπορος Νικόλας Μαραθοκαμπίτης⁴⁷. Ποσότητες καθρεφτῶν εἰσάγει ἐπίσης ἀπό τήν Τεργέστη στή Σμύρνη καί στή Σύρο ὁ ἔμπορικός οἶκος Γερούση κατά τή δεύτερη καί τρίτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα⁴⁸. Καί ἔμποροι ὅμως τοῦ βορειοελλαδικοῦ χῶρου, ὅπως ἐκεῖνοι τῆς Σιάτιστας, ἔφερναν μέσω τοῦ Δυρραχίου καθρέφτες ἀπό τή Βενετία⁴⁹.

Ἦδη ὅμως πρὸς τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα φαίνεται ὅτι οἱ γερμανικοὶ καθρέφτες, ἰδίως αὐτοὶ τῆς Βοημίας, εἶχαν διεισδύσει μαζί μέ ἄλλα γερμανικά προϊόντα ὑαλοουργίας στίς ἀγορές τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀναγκάζοντας τούς βενετσιάνικους νά περάσουν σέ δεύτερη μοίρα⁵⁰. Ἐνδεικτικό παράδειγμα ὁ συνétairos τοῦ Ἄδ. Κοραῆ, Στάθης Θωμᾶς, ὁ ὁποῖος τό 1773 εἶναι ἀποδέκτης παραγγελίας 310 καθρεφτῶν προέλευσης Νυρεμβέργης, πού φθάνουν στή Σμύρνη ἀπό τό Ἄμστερνταμ⁵¹. Συχνότερα ὅμως γιά τήν

---

45. Βλ. σχετικές ἀναφορές Στ. Παπαδόπουλος - Χρυσόστομος Φλωρεντῆς, *Νεοελληνικό Ἀρχεῖο Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα γιά τήν τεχνική καί τήν τέχνη*, Ἀθήνα 1990, σ. 74-75, 76, 97, 107.

46. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Ἐμπορικές πρακτικές στό τέλος τῆς τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες ἔμποροι καί πλοιοκτῆτες*, Ἀθήνα 1993, σ. 77.

47. Ὁ ἔμπορος αὐτός δολοφονήθηκε λίγο πρὶν ἀναχωρήσει ἀπό τήν Πάτμο καί ἡ καταγραφή ἀφορᾷ ὅσα ἔμπορεύματα βρέθηκαν στήν κατοχή του· βλ. σχετικό ἔγγραφο Ἀρχεῖο Ἐράς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, Κώδικας Κοινοῦ, ἀρ. 1, f. 1963/110 – ἡ ἀρίθμηση σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔχει κάνει ὁ Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἀρχεῖο Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου. (Ταξινόμηση καί φωτογράφιση)», π. Ὁ Ἐρανιστής, τ. 3, 1965, σ. 145-156. Τήν ἀρχειακή αὐτή ἐπισήμανση, ὅπως καί τίς ὑπόλοιπες ἀπό τό συγκεκριμένο αὐτό ἀρχεῖο, ὀφείλω στήν Εὐδοκία Ὀλυμπίτου πού ἐκπονεῖ διδακτορική διατριβή γιά τήν Πάτμο· τήν εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ.

48. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Ὁ ἔμπορικός οἶκος Γερούση 1827-1870. Ἀπό τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία στό ἐλληνικό κράτος*, δακτ. διδ. διατρ., Ἀθήνα 1989, σ. 93, 95.

49. Βλ. Γ. Λάιος, *Ἡ Σιάτιστα καί οἱ ἔμπορικοί οἶκοι Χατζημιχαήλ καί Μανούση (17ος-19ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 13.

50. Βλ. F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, τ. 2, Παρίσι 1800, σ. 71-72, 95-96 (πθ. καί ἑλλ. μετάφρ. Ἐλένη Γαρίδη, Ἀθήνα 1974, σ. 197-198, 206-207)· Ν. Παπαδόπουλος, *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶς*, ὀ.π., τ. 1, σ. 236-237 καί τ. 3, σ. 407-408.

51. Βλ. Β. J. Slot, «Commercial activities of Korais in Amsterdam», π. Ὁ Ἐρανιστής, τ. 16, 1980, σ. 132-133. Συνήθως ὅμως τά γερμανικά γυαλικά, πού εἶχαν κυριαρχήσει στή Σμύρνη στό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ἔφθναν μέσω Τεργέστης· βλ. Elena Frangakis-Syrett, *The commerce of Smyrna in the eighteenth century (1700-1820)*, Ἀθήνα 1992, σ. 176.

Στοιχεία γιά τόν οικιακό έξοπλισμό: ό καθρέφτης

είσαγωγή τών γερμανικῶν καθρεφτῶν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τίς περιοχές τῆς Μακεδονίας καί τῆς Ἡπείρου, ἀκολουθοῦνταν οἱ χερσαῖοι δρόμοι τῶν καρραβανῶν⁵².

Οἱ καθρέφτες —προϊόντα ἀπό τή φύση τους ἐξαιρετικά εὐθραυστα— μεταφέρονταν συνήθως συσκευασμένοι, πολλοί μαζί, σέ κάσες⁵³. Σέ κάποια περίπτωση μάλιστα γνωρίζουμε καί τήν ἀξία τοῦ κιβωτίου μεταφορᾶς. Σημείωση τοῦ 1733 ἀπό τήν Πάτμο ἀναφέρει ὅτι ὁ διακο-Γεώργης ἔφερε ἀπό τή Βενετία, ἀνάμεσα στά ἄλλα, δῶδεκα χρυσοῦς καθρέφτες πού κόστισαν: «εἰς κατρεύταις 6 πρός λίτρ. 18 κάμνει - λίτρ. 108, ἔτεροι κατρεύταις 6 πρό[ς] λίτρες 12 κάμνει - λίτρ. 072, εἰς τό σεντούκι τῶν κατρευτῶν - λίτρ. 003: σουλ(τία) 17»⁵⁴. Ἐπειδὴ μάλιστα συχνά οἱ καθρέφτες αὐτοὶ μεταφέρονταν μακριά ἀπό τούς τόπους εἰσαγωγῆς τους, ἐπανασυσκευάζονταν ἐπιτόπου σέ κιβώτια. Σέ σημείωση, ἀπό τήν Πάτμο καί πάλι, πού χρονολογεῖται στά 1756, διαβάζουμε: «τοῦ μαστόρου ὅπου ἔκαμε τῷ σετούκο τοῦ κατρεύτη 00:10»⁵⁵.

Ἡ ἀφιξη τῶν καθρεφτῶν στό συγκεκριμένο τόπο δέν ἀποδεικνύει καί τήν ἐπιτόπια χρήση τους. Κάποιες σκάλες χρησίμευαν ὡς ἐνδιάμεσοι σταθμοὶ προώθησης τῶν καθρεφτῶν σέ ἄλλες πόλεις. Ἐνδιαφέρον ἐδῶ παρουσιάζει τό παράδειγμα τῆς Πάτμου. Ὅπως εἶδαμε σημαντικός ἀριθμὸς καθρεφτῶν ἔφθανε στό νησί αὐτό ἀπό τή Βενετία γιά λογαριασμό τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ὅμως ἂν οἱ καθρέφτες αὐτοὶ διοχετεύονταν στήν ἀγορά τοῦ νησιοῦ. Τό πιθανότερο μάλιστα εἶναι ὅτι οἱ καθρέφτες πού ἔφθαναν στήν Πάτμο μέσω τῆς μονῆς δέν ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἐμπορίου, ἀλλά κάλυπταν ἄλλες ἀνάγκες τῆς μονῆς ἢ τῆς κοινότητος τοῦ νησιοῦ⁵⁶. Ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις πού ἐνισχύουν αὐτή τήν ὑπόψια. Καταρχὴν συναντᾶμε μνεῖες ἐπανεξαγωγῆς ἀπό τήν Πάτμο καί δωρεῶν καθρεφτῶν, στίς ὁποῖες θά ἐπανεέλθουμε παρακάτω ἐκτενέστερα. Ἐπίσης, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι τουλάχιστον κατά τή δεκαετία 1730-1740 ἔχουν εἰσαχθεῖ καθρέφτες στήν Πάτμο, τό ἀντικείμενο αὐτό δέν ἐντοπίζεται παρά μεταγενέστερα καί στά ἔγγραφα προικοδοτήσεων εὐπορῶν οἰκογενειῶν τοῦ νησιοῦ⁵⁷.

---

52. Ἐνδεικτικά, καθρέφτες περιελάμβαναν στά ἐμπορεύματα πού ἔφερναν ὅταν ἐπέστρεφαν ἀπό τήν Κεντρική Εὐρώπη οἱ «πραγματευτάδες» τῆς Μοσχόπολης· βλ. Θ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Ἀθήνα 1975, σ. 107.

53. Βλ. σχετικές μνεῖες Α. Tenenti, *ὁ.π.*, σ. 127, 185, 189, 219, 311, 325, 549.

54. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, *ὁ.π.*, σ. 74-75.

55. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, κῶδ. 1004, φ. 221.

56. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι σέ κατάστιχο τῆς Πάτμου σημειώνεται ὅτι ξοδεύτηκαν συνολικά 103 ρεάλια γιά τήν προμήθεια τεσσάρων καθρεφτῶν, ἐνῶ τό κόστος δύο σεντουκιῶν προσδιορίζεται σέ 9:10 ρεάλια (βλ. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, φορολογικό κατάστιχο τοῦ 1709).

57. Τό πρῶτο πατριακό προικοσύμφωνο στό ὁποῖο ἐντοπίσαμε προικοδότηση καθρέφτη χρονολογεῖται στά 1765· βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, *ὁ.π.*, σ. 132. Ὅπως φαίνεται ἀπό τό παράδειγμα τῶν προικοδοτήσεων τῶν θυγατέρων τῆς οἰκογέ-

Μιά απόπειρα χαρτογράφησης

Νομίζω λοιπόν ότι τή διασπορά της χρήσης του καθρέφτη στον ελληνικό χώρο μπορεί να τήν παρακολουθήσει κανείς με μεγαλύτερη εύκρινεια μέσα από τις πράξεις προικοδότησης —καί δευτερευόντως τις διαθήκες—, διότι σέ αυτού του τύπου τις μαρτυρίες έχουμε μιá αδιάψευστη απόδειξη προσωπικής χρήσης του καθρέφτη ή ένταξής του στον οικιακό έξοπλισμό. Κάποιες έπιφυλάξεις, πού θά μπορούσαν νά έγερθουν έδω, έχουν άλλες άφετηρίες.

Καταρχήν θά μπορούσε νά προβληθεί ή έπιφύλαξη ότι στό προικοσύμφωνο μπορεί νά μήν έχει καταγραφεί ό καθρέφτης, άκόμη καί εάν ό τελευταίος συμπεριλαμβανόταν στα προικιζόμενα αγαθά. Πράγματι συναντάμε κάποια έγγραφα όπου γίνεται γενικά λόγος γιά προικοδοσία της «μασαρίας» του σπιτιού, χωρίς νά υπάρχει έπεξήγηση γιά τά αντικείμενα πού τήν συναποτελούν⁵⁸. Η άμφιβολία όμως αυτή είναι έξαιρετικά άνισχυρη, διότι οί περιπτώσεις αυτές είναι πολύ περιορισμένες. Αντίθετα ή συνήθης πρακτική ήταν νά υπάρχουν λεπτομερέστατες καταγραφές καί του παραμικρού προικώου, κινήτου ή άκινήτου.

Σοβαρότερο καί έως ένα βαθμό άξεπέραστο είναι τό πρόβλημα της έλλειψης άρχαιακων πηγων. Πράξεις προικοδότησης δέν διασώζονται μέ τήν ίδια πυκνότητα από όλες τις περιοχές. Έτσι τό νοταριακό σύστημα πού εφαρμόστηκε στις Κυκλάδες καί στα Έπτάνησα έχει έπιτρέψει νά διασωθει σημαντικός αριθμός προικοσυμφωνων από αυτά τά νησιά, ενώ άλλες ήπειρωτικές περιοχές είναι φτωχές σέ τέτοιας μορφής έγγραφα⁵⁹.

Έπιχειρήσαμε μιá αποτύπωση όσων μαρτυριων έντοπίσαμε σέ προικοσύμφωνα καί διαθήκες ώστε νά σχηματίσουμε μιá πληρέστερη εικόνα της διάδοσης πού είχε ή χρήση του καθρέφτη. Η καταγραφή πού προέκυψε δέν μπορεί βέβαια νά θεωρηθεί έξαντλητική. Είναι άπλά ένδεικτική του χρονικού προσδιορισμού καί του γεωγραφικού έντοπισμού του πράγματος. Συνεπώς ή μνεία ύπαρξης καθρέφτη σέ μιá περιοχή είναι ένα σταθερό, άδιαμφισβήτητο στοιχείο ένσωμάτωσής του στον έξοπλισμό του σπιτιού, ή έπισή-

---

νειας του Π. Ξένου τήν έποχή αυτή οί καθρέφτες άποτελούσαν συστατικό της σκευής του σπιτιού των εύπορων οικογενειων· βλ. Sp. Asdrachas, *ό.π.*, σ. 211.

58. Στην κατηγορία αυτή άνήκουν, γιά παράδειγμα, προικοσύμφωνα της Σκύρου στα όποια καταγράφονται μέν προικιζόμενα αγαθά, αλλά στό τέλος γίνεται γενικά λόγος καί γιά τή «λούνη ή άλώνη» (δηλαδή τή διακόσμηση) του σπιτιού· βλ. Ξ. Αντωνιάδης, «Πρόικα καί προικοσύμφωνα στη Σκύρο επί Τουρκοκρατίας», *Έπετηρίς Κέντρου Έρεύνης Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, τ. 31, 1995, σ. 203-205, καί του ίδιου, *Άρχαιο έγγραφων Σκύρου*, Αθήνα 1990, σ. 38, 106, 181 κ.ά., όπου σχετικά παραδείγματα.

59. Σχετικά μέ τά σωζόμενα από τις διάφορες περιοχές της Έλλάδας προικοσύμφωνα βλ. τήν καταγραφή του Ίάκ. Βισβίτζη, «Τινά περί των προικωνων έγγραφων κατά τήν βενετοκρατίαν καί τήν τουρκοκρατίαν», *Έπετηρίς του Άρχείου της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνων (Ε.Α.Ι.Ε.Δ.)*, τ. 12, 1965, σ. 4-66.

Στοιχεία για τόν οικιακό εξοπλισμό: ό καθρέφτης

μανση όμως και ή πυκνότητα τών σχετικών πληροφοριών υπόκεινται στη «δουλεία» πού επιβάλλουν ή άποσπασματικότητα και οι περιορισμοί τών διαθέσιμων πηγών.

Η ένδεικτική έρευνα πού έπιχειρήσαμε άφορά τό χρονικό διάστημα από τά τέλη του 16ου αιώνα έως και τή δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα. Πρίν από τόν 17ο αιώνα συναντήσαμε λίγες μνείες προικοδότησης καθρεφτών⁶⁰. Μία από αυτές προέρχεται από τή Νάξο, όπου σέ προικοσύμφωνο πού είχε συνταχθει στίς 12 Νοεμβρίου 1575, άνάμεσα στα άλλα προικώα άγαθά, ή μητέρα δίνει στη θυγατέρα της «κατρεύτη χρυσοκολωνάτον ένα»⁶¹. Κάποιες άλλες μαρτυρίες μās έρχονται από τή Σαντορίνη. Η παλαιότερη χρονολογείται τό 1588 και άφορά προικοδότηση ενός χρυσού καθρέφτη⁶².

Πύκνωση τών μαρτυριών προικοδότησης καθρεφτών έντοπίζεται στό νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Σέ σχετικό πίνακα στό τέλος τής έργασίας αύτης άποδελτιώνουμε μαρτυρίες πού συγκεντρώσαμε από τά νησιά του Αιγαίου, ένω σημειώνουμε τή διατύπωση μέ τήν όποία δηλώνεται ή μεταβίβαση. Η τελευταία επιτρέπει νά σχηματίσουμε πληρέστερη εικόνα για τόν αριθμό, τό μέγεθος, τήν ποιότητα και τήν προέλευση τών μνημονυόμενων καθρεφτών. Η άποδελτίωση αύτή φυσικά δέν είναι έξαντλητική αλλά άπλως ένδεικτική τής παρουσίας τους στα προερχόμενα από τό νησιωτικό χώρο τεκμήρια. Άραιότερες μνείες συναντήσαμε σέ έγγραφα από τήν Κρήτη⁶³ και τά Έπτάνησα (Λευκάδα, Κεφαλονιά)⁶⁴, όπου ή βενετική κυριαρχία είχε επιδράσει στίς πολιτισμικές συνήθειες τουλάχιστον τών εύπορων οικογενειών, αλλά και έγγραφα από τή Μακεδονία (Σιάτιστα)⁶⁵ ή τή Μικρά Άσία (Σμύρ-

---

60. Έκτός από τά προικώα έγγραφα μία από τίς πρώτες μνείες καθρέφτη «άτζαλένιου μεγάλου» περιλαμβάνεται και στην καταγραφή τής άκίνητης περιουσίας του Στ. Γίζη από τόν Χάνδακα πού άναφέραμε παραπάνω (Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 83).

61. Βλ. Ίάκ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα τών τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.*, τ. 4, 1951, σ. 95.

62. Βλ. Άρχείο Καθολικής Έπισκοπής Σαντορίνης (σέ μικροφίλμ στό Μ.Ι.Ε.Τ.), προικοσύμφωνα, φάκ. 1, έγγρ. μέ ήμερομηνία 11 Νοεμβρίου 1588. Άλλες άναφορές από τό νησί αυτό, βλ. στό σχετικό πίνακα του παραρτήματος.

63. Βλ. καταλόγους προικώων του 1598 και 1648 από τό Χάνδακα (Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 83 και Μαρία Κωνσταντουδάκη, *ό.π.*, σ. 129 άντιστοίχως) και κατάλογο δημευθέντων άγαθών όθωμανού αξιωματούχου, όπου περιλαμβάνεται 1 παλιός καθρέφτης αξίας 280 γρ. και 2 θήκες καθρεφτών 7 γρ. (Ν. Σταυρινίδης, *ό.π.*, σ. 69).

64. Βλ. προικοσύμφωνα του 1694 και 1816 από τήν Κεφαλονιά (Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Κεφαλληνίας τής συλλογής Ε. Μπλέσσα τών έτών 1701-1856», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, τ. 4, Άθήνα 1962, σ. 416 και 440) και διαθήκη του 1728 από τή Λευκάδα (Π. Ροντογιάννης, «Η διαθήκη του Παναγιώτη Δοξαρά», π. *Έπτανησιακά Φύλλα*, τ. 7, τχ. β', 1969, σ. 125).

65. Βλ. κατάλογο περιουσιακών στοιχείων του 1699: Ν. Πανταζόπουλος - Δέσποινα Τσοούκα-Παπαστάθη (συνεργ.), *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης ΙΖ'-ΙΘ' αι.*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 59· προικοσύμφωνο του 1803: Στ. Κυριακίδης, «Σύμμεικτα. Διά-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

νη)⁶⁶. Τά δεδομένα αὐτά ἀφοροῦν τίς περιοχές στίς ὁποῖες μέ θετικό τρόπο ἀπαντᾶται ἡ παρουσία καθρεφτῶν. Δέν ἰσχύει φυσικά τό ἀντίθετο. Δηλαδή σέ καμία περίπτωση δέν μπορούμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι στίς περιοχές ὅπου δέν ἐντοπίσαμε καθρέφτες ἀπουσίαζε καί τό ἀντικείμενο αὐτό ἀπό τήν καθημερινή ζωή τῶν κατοίκων, εἴτε ὡς διακοσμητικό στοιχείο τοῦ σπιτιοῦ εἴτε ὡς ἀντικείμενο προσωπικῆς χρήσης⁶⁷. Ἡ ἰδιοτυπία καί ἡ ἔνδεια τῶν πηγῶν — στήν ὁποία ἤδη ἀναφερθήκαμε— σέ αὐτό τό σημείο ἀποδεικνύεται καθοριστική⁶⁸.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό στοιχείο πού προβάλλει ἀπό τά δικαιοπρακτικά ἔγγραφα εἶναι ὅτι καθρέφτες περιλαμβάνονταν μεταξύ τῶν προικῶν ἀγαθῶν μόνο στίς προικοδοτήσεις εὐπορῶν οἰκογενειῶν. Αὐτό τεκμηριώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ καθρέφτες συναντῶνται ἀποκλειστικά σέ πράξεις ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν προικιζόμενων ἀγαθῶν, κινητῶν καί ἀκινήτων, εἶναι μέγας. Ἐπίσης προκύπτει ἀπό τά ὀνόματα τῶν συμβαλλομένων οἰκογενειῶν,

---

φορα ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας», π. *Μακεδονικά*, τ. 2, 1941-1952, σ. 681, καί προικοσύμφωνο τοῦ 1831: Α. Σιγάλας, «Πατριαρχικά πράξεις, φερμάνια καί ἄλλα τινά ἔγγραφα», π. *Μακεδονικά*, τ. 1, 1940, σ. 308.

66. Βλ. «ἐγγλαθή» (κατάλογο προικιζόμενων ἀγαθῶν) τοῦ 1691: Ν. Κ. Χ. Κωστής, «Ἀποσπάσματα ἐκ σμυρναϊκοῦ κώδικος», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τ. 6, 1901, σ. 169· προικοσύμφωνο ἀχρονολόγητο τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνα: τοῦ ἰδίου, *Σμυρναϊκά Ἀνάλεκτα*, Ἀθήνα 1906, σ. 36.

67. Ὅπως στήν Κρήτη ὅπου συναντᾶμε ἤδη στήν *Ἐρωφίλη* τοῦ Χορτάση τό ρῆμα «καρφιχτίζομαι», πράγμα πού προϋποθέτει τή χρήση «καρφίχτου»· βλ. Ἐμμ. Παπαδάκης, *Μορφαί τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τοῦ 15ου καί 16ου αἰῶνος κατά τās γραμματειακάς πηγάς*, Ἀθήνα 1976, σ. 41-42. «Καρφίχτης» ἦταν ἡ συνήθης ὀνομασία τοῦ καθρέφτη στήν Κρήτη τήν ἐποχή τῆς βενετοκρατίας καί ἀργότερα· βλ. Φ. Κουκουλές, «Συμβολή εἰς τήν κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ βενετοκρατίας», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, τ. 3, 1940, σ. 36. Φαίνεται ὅμως ὅτι καθώς ἀποτελοῦσε μᾶλλον ἀντικείμενο πολυτελείας, ἡ παρουσία του περιοριζόταν στά ἀρχοντικά τῶν μεγάλων πόλεων τοῦ νησιοῦ. Χαρακτηριστικό εἶναι ἐτσι τό γεγονός ὅτι σέ νοταριακό κώδικα ἀπό τήν ὑπαιθρο τῆς Κρήτης (Μοναστηράκι Ἀμαρίου) πού ἔχει ἐκδοθεῖ στό σύνολό του δέν συναντᾶμε καθρέφτη ἀνάμεσα στά προικοδοτούμενα ἀγαθά· βλ. W. Bakker - A. Van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Ἀμαρίου (1597-1673)*, Ρέθυμνο 1987.

68. Θά πρέπει ὅμως νά σημειώσουμε ὅτι ὑπάρχουν καί περιοχές στίς ὁποῖες δέν ἐντοπίσαμε μνεῖες καθρεφτῶν παρότι μᾶς εἶναι γνωστός σημαντικός ἀριθμός προικοσυμφῶν. Σημειώνουμε τό χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς Ἀθήνας, ὅπου, ἂν καί ἡ παράδοση θέλει τά σπῆτια τῶν πλουσίων Ἀθηναίων διακοσμημένα μέ βενετσιάνικους καθρέφτες (βλ. σχετικά Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπό τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800*, τ. 1, Ἀθήνα 1902, σ. 327), δέν μπορέσαμε νά βροῦμε προικοδότηση καθρέφτη στά δημοσιευμένα προικοσύμφωνα τῆς περιοχῆς, παρὰ τό γεγονός ὅτι αὐτά χρονολογοῦνται στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα· γιά τά σχετικά ἔγγραφα βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. 3, Ἀθήνα 1892, σ. 27-117· Γ. Πετρόπουλος, «Ὁ κώδιξ τοῦ νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου 1822-1833», *Μνημεῖα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, τ. 1, Ἀθήνα 1957.

Στοιχεία για τόν οικιακό έξοπλισμό: ὁ καθρέφτης

πού εἶναι ἀπό τίς ἰσχυρότερες τοῦ τόπου στόν ὁποῖο συντάχθηκε τό κάθε ἔγγραφο. Ἐν περιοριστοῦμε στό παράδειγμα τῆς Νάξου, ἀπό τήν ὁποία ἔχουμε συγκεντρώσει ἀρκετές ἀναφορές, μποροῦμε νά σημειώσουμε μεταξὺ τῶν κατόχων καθρεφτῶν μέλη ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν, ὅπως τῶν Μπαρότζη, Σομμαρίπα, Σιγάλα, Τάγαρη, Γοζαδίνου, Γεράρδη⁶⁹. Παράλληλα, σχεδόν σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, προσηγορικά ἐνδεικτικά ἰσχύος καί κύρους (ὅπως «ἀρχων», «μισέρ», «κύρ») συνοδεύουν τά ὀνοματεπώνυμα τῶν συμβαλλομένων προσώπων.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι κατά τόν 17ο — ὅπως ἐπίσης καί κατά τόν 18ο— αἰῶνα ὁ καθρέφτης ἦταν, ὅπως καί στή Δυτική Εὐρώπη, ἓνα ἀντικείμενο γνωστό καί ἀγαπητό στούς κατοίκους⁷⁰, ἀλλά οὐσιαστικά ἓνα ἀντικείμενο «πολυτελείας», εἰσαγόμενο καί ἀκριθό, τό ὁποῖο δένει μέ τά ἄλλα ἔπιπλα καί σκευή πού φροντίζουν νά προμηθευτοῦν οἱ πιό εὐπορες οἰκογένειες. Γιά τοῦς ἀνθρώπους αὐτούς λειτουργοῦσε ὡς ἀγαθό πού προσδιόριζε ἓνα στυλ ζωῆς καί ταυτόχρονα ὡς σύμβολο κοινωνικῆς καταξίωσης⁷¹.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως φαίνεται ὅτι τήν ἐποχή αὐτή δέν ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἀπαραίτητο γιά τή σύσταση τοῦ νοικοκυριοῦ οὔτε στίς πλουσιότερες οἰκογένειες. Ἔτσι στά 1795, ὅταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης ἀναγκάζεται, πιεσμένος ἀπό τό κοινωνικό πρόβλημα πού δημιουργοῦσε ἡ ἀπαίτηση μεγάλων προικῶν, νά ἐκδώσει ἐγκύκλιο στήν ὁποία ὀρίζει μέ ἀκρίβεια τά ἀπαραίτητα γιά τή σύσταση τῆς προίκας ἀγαθά, δέν περιλαμβάνει τόν καθρέφτη στά ἀναγκαῖα γιά καμία ἀπό τίς τέσσερις εἰσοδηματικές τάξεις πού διακρίνει⁷². Ὁ καθρέφτης ἀπουσιάζει ἐπίσης καί ἀπό ἀνάλογες μεταγενέστε-

---

69. Στοιχεῖα γιά τοῦς Μπαρότζη, Σομμαρίπα, Γοζαδίνους, Γεράρδη στή Νάξο βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης - Β. Slot, *Οἰκόσημα στή Νάξο*, Ἀθήνα 1980, σ. 10-13, 26-27. Ἐνδεικτικό ἴσως στοιχεῖο τῆς παρουσίας τοῦ καθρέφτη στό νησί αὐτό εἶναι ἡ ὑπαρξη τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος «Κατρεφτάκης» πού ἀπαντᾷ σέ νοταριακά ἔγγραφα τοῦ 17ου αἰῶνα βλ. Ἀναστασία Σιφωνιοῦ-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Ἀρτεμιάδου, *Ὁ κώδικας τοῦ νοταρίου Νάξου Ἰωάννου Μηνιάτη 1680-1689*, ἀνάτυπο ἀπό τήν *Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 29-30, 1982-1983, Ἀθήνα 1990, σ. 301, 302, 600, 694, 1155 κ.ά.

70. Γιά τήν «τρέλα» τοῦ καθρέφτη πού εἶχε καταλάβει τοῦς κατοίκους τῶν πόλεων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τήν εὐρύτατη ἐξάπλωσή του στά σπίτια βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ὁ.π.*, σ. 83-89, 94-97. Ἀντίθετα στήν ἐπαρχία ἡ διάδοσή του ἦταν ἰδιαίτερα ἀργή καί οἱ καθρέφτες ἀπουσιάζουν σχεδόν ὡς τό τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. *στό ἴδιο*, σ. 97-105.

71. Αὐτό τόν ρόλο τοῦ καθρέφτη ἀποκαλύπτει μέ χαρακτηριστικό τρόπο ἡ διαθήκη τῆς Αἰκατερίνης χήρας τοῦ Ἰακώβου Γριμάλδη, πού συντάχθηκε στή Νάξο τό 1807. Σέ αὐτήν ἡ διαθήτρια, γόνος μιᾶς ἀπό τίς παλαιότερες καί ἰσχυρότερες οἰκογένειες τοῦ νησιοῦ, ὀρίζει γιά τόν πρωτότοκο γιό της ἀνάμεσα στά ἄλλα: «διά κατρεφταῖς καί κάτρα ὅπου δέν ἔχει νά τοῦ δόσι νά εἶναι κρατιμένος ὁ ἀδελφός του νά τοῦ δίνει γόρσια ἐκατό»: Β. Ζάγκας, «Δύο διαθήκαι ἐκ Νάξου», π. *Νέον Ἀθήναιον*, τ. 1, 1955, σ. 67.

72. Βλ. Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980, σ. 98-100.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ρες κανονιστικές ρυθμίσεις, όπως αυτή του 1845 των χωριών του Ζαγορίου⁷³. Ούσιαστικά, νομίζω ότι μόνο στον προχωρημένο 19ο αιώνα, όταν πλέον ή βιομηχανική παραγωγή έχει μειώσει σημαντικά το κόστος του, ή χρήση του καθρέφτη εξαπλώνεται και καθίσταται πλέον απαραίτητο συμπλήρωμα της διακόσμησης και του αγροτικού σπιτιού⁷⁴. Ο «βενετσιάνικος» καθρέφτης είναι ιδιαίτερα της μόδας τον 19ο αιώνα και η μνεία του συχνή στα προικοσύμφωνα⁷⁵. Τότε όμως πλέον είναι συνήθως απελευθερωμένος από την εξαιρετικά βαριά, περίπλοκη σκαλιστή κορνίζα που τον συνόδευε σε προγενέστερες εποχές, ή οποία σιγά-σιγά αντικαθίσταται με μία απλή ξύλινη βέργα⁷⁶.

Τό κόστος

Τό κόστος απόκτησης ενός καθρέφτη τοίχου ήταν —τουλάχιστον μέχρι τότε μέσα του 18ου αιώνα— μεγάλο. Παρότι όμως έχουμε κάποιες πληροφορίες για τη χρηματική αποτίμηση της αξίας κάποιων καθρεφτών, δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τι πραγματικά αντιπροσώπευαν οι τιμές αυτές. Την ίδια δυσκολία αντιμετωπίζουμε αν θελήσουμε να εντάξουμε τις τιμές τους σε μία συγκριτική κλίμακα που να περιλαμβάνει και άλλα αγαθά. Παρά τις δυσχέρειες αυτές, η γενική εικόνα που αποκομίζει κανείς από τις διαθέσιμες πληροφορίες είναι ότι οι καθρέφτες απολάμβαναν αρκετά υψηλές τιμές διάθεσης.

“Ας ανοίξουμε εδώ μία μικρή παρένθεση. Οι υψηλές τιμές νομίζω ότι δεν άφορουσαν ούτε ειδικά τους καθρέφτες, ούτε τους καθρέφτες συγκρινόμενους με άλλα αντικείμενα με παρόμοια γνωρίσματα. Γενικότερα τά προϊόντα

---

73. Βλ. τη σχετική «στίμα», Δ. Σάρρος, «Ζαγοριακῶν θεσμίῶν ἔρευνα», π. *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, τ. 2, 1927, σ. 297-300, πβ. καί Κ. Φρόντζος, «Ἡπειρωτικά ἔθιμα», π. *Ἡπειρωτική Ἑστία*, τ. 4, 1955, σ. 315-317.

74. Ἐνδεικτικά βλ. σχετικές μαρτυρίες γιά τή χρήση καί τή θέση τοῦ καθρέφτη μέσα στό σπίτι: Δ. Λουκόπουλος, *Αἰτωλικά οἰκήσεις, σκεύη καί τροφαί*, ἐπανεκδ. Ἀθήνα-Γιάννινα 1984 (1925), σ. 35· Μαρία Ἰωαννίδου, *Οἰκία Ἀραχῶτης*, ὁ.π., σ. 72· Κ. Γεωργιάδης, ὁ.π., σ. 121· Θ. Κωστάκης, «Τσακῶνικη λαϊκή ἀρχιτεκτονική», π. *Λαογραφία*, τ. 19, 1960, σ. 296· Η. Καραναστάσης, «Τά ἔθιμα τοῦ γάμου στά χωριά τῆς Κῶ Ἀντιμάχεια καί Καρδάμενα», π. *Δωδεκανησιακόν Ἀρχεῖον*, τ. 4, 1963, σ. 233· Γ. Μέγας, ὁ.π., σ. 13-14· Μ. Ἀρφαράς, «Τό δίπατο λαϊκό νισούρικο σπίτι», π. *Νισουριακά*, τ. 6, 1978, σ. 46· Ἐλένη Λειμωνᾶ-Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 39· Ἰωάννα Κριτσέλη-Προβίδη, «Τό λαϊκό σπίτι τοῦ χωριοῦ Ταξιάρχης Ἡλείας», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν*, τ. 3, 1984, σ. 669.

75. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Ἡ προίκα ἢ περί τοῦ θηρευτικοῦ θίου τῶν νεοελλήνων», *Ἀνθρωπολογικά γιά τό γυναικεῖο ζήτημα*, Ἀθήνα 1991, σ. 204.

76. Βλ. Sabine Melchior-Bonnet, ὁ.π., σ. 96. Εἰκόνες καθρεφτῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπό τόν ἐλληνικό χώρο βλ. Χρ. Βαλλιάνος, Γ. Περβολαράκης, Γ. Νερολαδάκης, ὁ.π., σ. 143-144.

Στοιχεία για τόν οικιακό εξοπλισμό: ὁ καθρέφτης

πού ἦταν ἀποτέλεσμα ἐξειδικευμένης τεχνικῆς ἐργασίας ἢ εἶχαν κατασκευαστεῖ μέ τή χρήση ἐξελιγμένων γιά τήν ἐποχή τεχνικῶν μεθόδων, φαίνεται ὅτι στοίχιζαν ἀκριβά. Οἱ ὑψηλές τιμές πού ἀπολάμβαναν τά προϊόντα αὐτά ἀναδεικνύονται καλύτερα ἂν συγκριθοῦν μέ ἄλλου τύπου ἀγαθά, ὅπως τά τρόφιμα ἢ ἂν παραβληθοῦν μέ τήν ἀξία τῆς γῆς, ἰδιαιτέρα μάλιστα τή φτωγή σέ παραγωγικότητα γῆ τῶν νησιῶν. Τό θέμα εἶναι μεγάλο καί ἡ τεκμηριωμένη ἐξέτασή του θά ἀπαιτοῦσε εἰδική συγκριτική μελέτη. Ἐδῶ νά ἐπισημάνουμε μόνο κάποιες ἀπό τίς κατηγορίες πηγῶν πού παρέχουν πληροφορίες χρήσιμες στή διερεύνηση αὐτή.

Μιά πολύ σημαντική πηγή εἶναι οἱ «στίμες», δηλαδή οἱ ἔγγραφες ἐκτιμήσεις προικῶν κυρίως ἀγαθῶν. Ἡ ἐκτίμηση γινόταν σέ κάποιο ἀπό τά λογιστικά ἢ πραγματικά νομίσματα πού ἦταν σέ χρήση στήν περιοχή. Ἐνδιαφέρον δέν ἔχει τόσο ἡ χρηματική ἀποτίμηση ἑνός ἀγαθοῦ, ὅσο ἡ ἀξία του συγκρινόμενη μέ τήν ἀξία τῶν ἄλλων ἀγαθῶν πού περιλαμβάνονται στήν πράξη ἐκτίμησης, σέ μία σταθερή, κατά τή δεδομένη ἐκείνη στιγμή, μονάδα μέτρησης.

Ἄς ἐπανέλθουμε ὁμως στίς τιμές τῶν καθρεφτῶν. Αὐτές φαίνεται ὅτι τίς ἐπηρεάζαν σοβαρά δύο παράγοντες. Ὁ ἕνας ἦταν ἡ εἰδική καταργασία πού ἀπαιτεῖτο γιά τήν κατασκευή τους, τεχνική τήν ὅποια μάλιστα ὅπως εἶδαμε γιά ἀρκετό καιρό μονοπωλοῦσε ἡ Βενετία. Ὁ δεύτερος καθοριζόταν ἀπό τό μεταφορικό κόστος πού βάρυνε πάντοτε τούς καθρέφτες, ἀφοῦ ἀποτελοῦσαν γιά τίς ἑλληνικές περιοχές ἀποκλειστικά εἰσαγόμενο ἀγαθό, καί μάλιστα ἀντικείμενο πού ἀπαιτοῦσε μεγάλη προφύλαξη κατά τή μεταφορά καί τή συσκευασία του, ἐπειδῆ ἦταν κατασκευασμένο ἀπό ὑλικό ἐξαιρετικά εὐθραυστο.

Στίς ἀρχαικές πηγές ἀνιχνεύουμε κάποιες τιμές ἀγορᾶς καθρεφτῶν. Εἶναι ὁμως πολύ ἀποσπασματικές καί δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀποκτήσουμε μιά συνολική εἰκόνα τῆς διαμόρφωσης καί τῆς ἐξέλιξής τους. Ἐνδιαφέρον πάντως παρουσιάζει τό γεγονός ὅτι διακρίνεται μιά σταθερότητα στίς τιμές καθρεφτῶν πού ἀποκτήθηκαν τήν ἴδια ἐποχή καί στήν ἴδια περιοχή, παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν ἓνα προϊόν δύσκολο νά «τυποποιηθεῖ», καθώς πρέπει νά ὑπῆρχε στήν ἀγορά ποικιλία ὡς πρός τήν ποιότητα κατασκευῆς, τίς διαστάσεις, τό διακοσμητικό πλαίσιο. Ἔτσι δύο μαρτυρίες, πού χρονολογοῦνται ἡ μία στά τέλη τοῦ 16ου καί ἡ ἄλλη στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα, μᾶς δίνουν περίπου ἴδιες τιμές. Συγκεκριμένα μεταξύ τῶν σημειωμάτων μέ τίς οικονομικές δοσοληψίες τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου στή Βενετία διαβάζουμε: στίς 22 Ἰανουαρίου 1584: «καρφίκαϊς 4 [ἔχουσι] L. 15»⁷⁷ καί τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1615: «Εἶς δύο καθρέπτας L. 7»⁷⁸.

77. Βλ. Μ. Μανούσακας, «Αὐτόγραφον τεῦχος χρονικῶν σημειωμάτων καί δοσοληψιῶν (1578-1588) τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 9, 1972, σ. 32. Τό νόμισμα πού παριστάνεται θραυχαγραφικά μέ τό γράμμα L εἶναι ἡ λίτρα ἢ λίρα, ἡ ὅποια εἶναι ἰσοδύναμη μέ τό 1/6 τοῦ βενετικοῦ δοκάτου καί ὑποδιαιρεῖται σέ 20 σολδία.

78. Βλ. Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Τό τελευταῖο αὐτόγραφο σημειωματάριο (1613-1616) τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 13, 1976, σ. 130.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ἡ ἴδια σταθερότητα στίς τιμές παρατηρεῖται καί σέ μία σειρά ἀπό ἀγορές καθρεφτῶν πού πραγματοποιήθηκαν πολλά χρόνια ἀργότερα, ἀπό τό 1733 ἕως τό 1743, γιά λογαριασμό τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Πάτμου. Στίς σχετικές ἀναφορές — ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί σέ πολλές μαρτυρίες ἀπό ἄλλες περιοχές— γίνεται μία γενική διάκριση σέ μεγάλους καί μικροῦς καθρέφτες, ἀπό τοῦς ὁποίους οἱ πρῶτοι τιμῶνται πρὸς δεκαοκτώ λίτρες καί οἱ δεῦτεροι πρὸς δώδεκα⁷⁹. Ὅρισμένες ἐνδείξεις, πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καί στίς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου, ἐπιτρέπουν ἴσως τήν ὑπόθεση ὅτι εἶχε μεσολαθήσει κάποια σοβαρή μείωση στίς τιμές τους. Οἱ μαρτυρίες ὁμως πού ἔχουμε στή διάθεσή μας εἶναι ἐπισημασμένες γιατί δέν ἀφοροῦν καινούριους καθρέφτες. Συγκεκριμένα, τό 1791, πωλοῦνται στή Σμύρνη «τρεις καθρέπτες, ὁ ἕνας μέγας, γρόσια 46 μαϊδιά 20»⁸⁰. Ἐπίσης τό 1836, σέ ἔκθεση κατασχέσεως τῶν ἀντικειμένων τῆς οἰκίας τοῦ Γ. Μαυροκεφάλου στήν Πάρο, ἐκτιμᾶται «εἷς καθρέπτης μέγας ραϊσμένος εἰς τήν μέσην 2 [δραχμές]: 50 [λεπτά]», τή στιγμή πού γιά παράδειγμα ἕνα «κανταράκι» ἐκτιμήθηκε 4 δρχ. καί ἕνα παλαιό φανάρι 1,5 δρχ.⁸¹

Βασικό στοιχεῖο γιά τόν καθορισμό τῆς ἀξίας τῶν καθρεφτῶν ἦταν τό μέγεθός τους. Τό κόστος τους ἀνέβαινε πολύ ὅταν ἐπρόκειτο γιά μεγάλες ἐπιφάνειες, ἐπειδή ἦταν πολύ δυσκολότερη ἡ κατασκευή τους καί δυσχερής ἡ μεταφορά τους. Ἀντίθετα τά μικρά προσωπικῆς χρήσεως καθρεφτάκια τά ἔβρισκε κανεὶς σέ χαμηλές τιμές⁸². Στήν κατηγορία αὐτή πρέπει νά ἀνήκουν καί οἱ καθρέφτες πού μνημονεύονται σέ κατάλογο τιμῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων, πού κατατέθηκε σέ συμβολαιογράφο τῆς Ζακύνθου τό 1722⁸³. Ἡ τιμή πού ὀρίζεται εἶναι «4:10 σολδία ἢ ντουζίνα». Τήν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται

79. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, *ὁ.π.*, σ. 74-75, 76, 97. Σέ μία περίπτωση ἡ τιμή εἶναι ἐλάχιστη χαμηλότερη καθὼς τρεῖς καθρέφτες κοστολογοῦνται 43 λίτρες καί 10 σολδία (στό ἴδιο, σ. 107).

80. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Στό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα: μία ἀρχοντική οἰκογένεια μεταναστεύει καί ἐνδιαπύεται», π. *Τά Ἱστορικά*, τχ. 18-19, 1993, σ. 36. Νά σημειώσουμε ὁμως ἐδῶ ὅτι ἐπρόκειτο γιά καθρέφτες πού βρισκόνταν ἤδη στό ἀρχοντικό τοῦ Ν. Μαυρογένη καί συνεπῶς ἦταν σέ δεύτερη χρήση. Μία ἐκτίμηση σέ προκοσμίφωνο τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνα ἀπό τήν ἴδια περιοχή, πού κοστολογεῖ ἕνα καθρέφτη πρὸς 6 γρόσια, ἴσως ἀναφέρεται σέ ἄλλου τύπου καθρέφτη, ἴσως τοῦ χεριοῦ· βλ. Ν. Κ. Χ. Κωστής, *Σμυρναϊκά Ἀνάλεκτα*, ὁ.π., σ. 36.

81. Βλ. σχετικά *Ἐφημερίς τῶν Ἀγγελιῶν*, ἀρ. 72, 4 Σεπτεμβρίου 1836, σ. 287.

82. Τό ἴδιο ἴσχυε καί στή Δυτική Εὐρώπη· βλ. Sabine Melchior-Bonnet, *ὁ.π.*, σ. 32. Ἐπίσης στήν Ἀθήνα τοῦ 1834 ἕνα τέτοιο προσωπικῆς χρήσεως καθρεφτάκι κόστιζε 1 δραχμή, τή στιγμή πού ἕνα κτένι στοίχιζε 1,5 δρχ. καί μία τράπουλα 0,7 δρχ.· βλ. σχετικά Ἰωάννα Πεπελάση-Μίνουλου, «Τά οἰκονομικά δεδομένα», *Τιμές καί ἀγαθά στήν Ἀθήνα (1834). Κοινωνική συμπεριφορά καί οἰκονομικός ὀρθολογισμός τῆς οἰκογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, Ἀθήνα 1988, σ. 152.

83. Βλ. Ντ. Κονόμος, «Ἐνα ζακυνθινό τιμολόγιο διαφόρων εἰδῶν γενικοῦ ἐμπορίου», π. *Ἐπτανησιακά Φύλλα*, τ. 9, τχ. α', 1976, σ. 37.

Στοιχεία για τόν οικιακό έξοπλισμό: ό καθρέφτης

για μικρού σχήματος καθρέφτες ένισχύει, έκτός από τήν πολύ χαμηλή τιμή, τό γεγονός ότι ή κοστολόγηση όρίζεται μέ τή δωδεκάδα, καθώς καί ή θέση στόν κατάλογο άνάμεσα sé προσωπικά ή «γυναικείας» χρήσεως άντικείμενα (βελόνες, σουγιάδες, κουμπιά, δακτυλῆθρες).

Δύο άλλοι χαρακτηρισμοί πού συχνά συναντάμε στό έγγραφο είναι «χρυσοί», «μαύροι» καί πολύ σπανιότερα —όπως φαίνεται καί στό παράρτημα μέ σχετικές άναφορές πού άκολουθεϊ— «κόκκινοι» καθρέφτες. Παρόλο πού οί τρόποι αύτοί δήλωσης τών καθρεφτών είναι κοινοί sé διάφορες περιοχές καί σταθερά έπαναλαμβανόμενοι, δέν γνωρίζουμε sé τί άκριβώς άναφέρονται. Ίσως σχετίζονται μέ τή βαφή τής κορνίζας (ιδιαίτερα στους «χρυσούς»). Είναι πιθανό όμως οί χαρακτηρισμοί «χρυσός» ή «κόκκινος» νά έχουν σχέση μέ τή χημική σύσταση τής έπίστρωσης του καθρέφτη, πού έδινε sé αυτόν τήν άντίστοιχη άπόχρωση.

Δέν έντοπίσαμε τήν πιθανή διαφοροποίηση πού έπέφερε στην τιμή τών καθρεφτών ή διάκριση αύτή. Έπίσης δέν γίνεται πάντοτε σαφές, από τίς μαρτυρίες πού έχουμε, άν οί καθρέφτες είσάγονταν μέ τίς κορνίζες τους ή άν ή προσθήκη καί ή βαφή του πλαισίου γινόταν στόν τόπο είσαγωγής⁸⁴. Έπιχρύσωση πάντως τής κορνίζας τών εικόνων γινόταν sé όρισμένες τουλάχιστον περιοχές του έλληνικού χώρου, όπως άποδεικνύεται καί από σχετικές συμβάσεις πού χρονολογούνται από τόν 16ο αιώνα⁸⁵. Τέλος δέν έντοπίσαμε κάποια ένδειξη σχετικά μέ τό είδος του ξύλου πού χρησιμοποιόταν στις κορνίζες τών καθρεφτών⁸⁶.

Οί χρήσεις

Έκτός από τήν ένταξη του καθρέφτη στην έπίπλωση ή στόν γενικότερο έξοπλισμό του σπιτιού, οί μαρτυρίες τής έποχής έπιτρέπουν νά διακρίνουμε κάποιες άλλες παράλληλες χρήσεις καί λειτουργίες του.

---

84. Sé όρισμένες περιπτώσεις πάντως όρίζεται ότι οί είσαγόμενοι καθρέφτες είναι «χρυσοί». βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 74-75.

85. Σχετική σύμβαση από τήν Κρήτη, πού χρονολογείται στό 1549, βλ. Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Οί ζωγράφοι του Χάνδακος κατά τό πρώτον ήμισυ του 16ου αιώνας οί μαρτυρούμενοι έκ τών νοταριακών άρχείων», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 10, 1973, σ. 376-377. Ένδιαφέρουσα είναι έπίσης πληροφορία πού περιλαμβάνεται sé διαθήκη του 1693 από τήν Κέρκυρα καί σύμφωνα μέ τήν όποία ό διαθέτης άναφέρει: «Είς τήν εικόνα του Άγίου Σάββα έκαμα μία κορνίζα μαύρην, καί ό ευγενής s(igno)r δοττώρος Στέλιος Καλλικιόπουλος έκαμε μίαν γλυπτήν καί περιχρυσομένην». βλ. Α. Χ. Τσίτσας, «Χριστόδουλος Βούλγαρης μέγας πρωτοπαπάς Κερκύρας (1638-1693)», π. *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 3, 1978-1979, σ. 206.

86. Άντίθετα συχνή φαίνεται ότι ήταν στό τέλος του 17ου αιώνα ή χρήση ξύλου άχλαδιάς στις κορνίζες τών εικόνων. βλ. σχετικές μαρτυρίες sé διαθήκη πού συντάχθηκε στη Βενετία τό 1683, Κ. Μέρτζιος, «Μικρός Έλληνομημων, τεύχος δεύτερον», π. *Ήπειρωτική Έστία*, τ. 7, 1958, σ. 646, 648.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Καταρχήν μπορούμε νά έντοπίσουμε τήν παρουσία μικρών καθρεφτών, άντικειμένων προσωπικής χρήσης. Ή άναγραφή αύτών τών καθρεφτών στά προικοσύμφωνα γίνεται συνήθως χωρίς καμία ένδειξη διάκρισης από τούς καθρέφτες τοίχου. Συχνά όμως ή άναφορά στην προικοδότησή τους γίνεται από κοινού μέ άλλα προσωπικά άντικείμενα τής νύφης. Παράλληλα ή έκτίμηση τής άξιας τους, πού όρισμένες φορές καταγράφεται στίς πράξεις προικοδοτήσεως, είναι ένδεικτική τών διαστάσεων του καθρέφτη. Γιά παράδειγμα, σέ προικοσύμφωνο πού συντάχθηκε τό 1803 στή Σιάτιστα, διαβάζουμε: «έν μαρχαμάν» (= μανδήλι) «καί είς καθρέπτης καλός Πα[ράδες] 1080»⁸⁷, ένω σέ άνάλογη πράξη του 1816 από τήν Κεφαλονία αναφέρεται: «μιά άράδα ένα ζευγάρι χερόκτια ένα σωκάρδι καί ένα ματελότο καί ένας καθρέφτης τάλαρα πέντε ταλ. 5»⁸⁸.

Ό μικρός προσωπικός καθρέφτης φαίνεται όμως ότι δέν ήταν σέ χρήση άποκλειστικά καί μόνο από τίς γυναίκες. Έτσι όταν τό 1816 φονεύεται μέσα σέ ένα καϊκι στην Πάτμο κάποιος Ρεθυμνιώτης όνόματι Χουσεϊν Άγάς, συντάσσεται ένας κατάλογος μέ τά προσωπικά του άντικείμενα άνάμεσα στά όποια περιλαμβάνεται καί ένα «καθρευτάκη»⁸⁹. «Δύο καθρεφτάκια» περιλαμβάνονται επίσης στον κατάλογο μέ τά προσωπικά είδη του «μακαρίτη δοτόρ Ίωάννη Τζολάκη», πού συντάχθηκε στην Ύδρα στίς 20 Ίουλίου 1816⁹⁰. Φαίνεται όμως ότι ή καθημερινή χρησιμοποίηση του καθρέφτη από τούς άνδρες άντιστοιχούσε σέ διαφορετικά πρότυπα από αυτά πού ίσχυαν στην όθωμανική αυτοκρατορία. Πολύ χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σέ έπιστολή πού άποστέλλει, τό 1772, στον Στάθη Θωμά, ό Σταμάτης Πέτρου, θέλοντας νά καυτηριάσει τήν άλλαγή πού παρατηρεί στή συμπεριφορά του Α. Κοραή στο Άμστερνταμ: «Ίσά θά πάη στην Μπούρσα, καταχερνά νά ντύνεται από τάς 11 1/2 ώραις έως στή μισή ύστερα από τό μεσημέρι καί πάντοτε έχει τον καθρέφτη κοντά του, τό τσιμπίδι καί τό ψαλιδάκι ώσαν νά ήτο καμμια γιού φράου. Μάλιστα έχει ένα συχαμένο ιδίωμα όπού πάντοτε μπρός στό καθρέφτη στέκει»⁹¹.

Στόν αντίποδα του καθρέφτη ώς προσωπικού χρηστικού άντικειμένου ίσως βρίσκεται ή λειτουργία του, όπως αυτή διαφαίνεται στο κείμενο μιας ένθύμησης του 1690 από τή Μύκονο. Στή «σκριτούρα» λοιπόν πού συνέταξε ό Μαθίος Βιτάλης μέ «τά ότι έχω νά λάβω από τό ποτέ Μιχάλη Καλαμαρά τό πεθερό μου», άνάμεσα στίς άλλες όφειλές αναφέρει: «Ακόμη του έδωσα

87. Βλ. Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 681.

88. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 440.

89. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 233.

90. Βλ. Α. Λιγνός (έκδ.), *Άρχείον Κοινότητας Ύδρας 1778-1832*, τ. 5, Πειραιάς 1924, σ. 281.

91. Βλ. Φιλ. Ήλιού (έπιμ.), Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από τό Άμστερνταμ*, Άθήνα 1976, σ. λθ' καί 12.

Στοιχεία για τόν οικιακό εξοπλισμό: ό καθρέφτης

ένα κατρέφτη χρουσό καί ἦβαλέ τονε στόν κόζμο καί ἐπλερώθηκέ τονε ρ[εάλια] 2 1/2, ώς καθώς ἔχω νά τό ἀποδείξω μέ τίς ὁμοιοι λογαριαστάδες ἐκείνου τοῦ καιροῦ»⁹². Ἡ διατύπωση τοῦ ἐγγράφου «ἦβαλέ τονε στόν κόζμο» εἶναι δυσνόητη. Εἶναι πιθανό ὅμως ὅτι ὁ καθρέφτης σέ αὐτή τήν περίπτωση εἶχε λειτουργία ἀνάλογη μέ αὐτή πού μποροῦσαν νά ἔχουν καί τά κοσμήματα. Ἀποτελοῦσε δηλαδή ἕνα ἀγαθό ἐγνωσμένης ἀξίας τό ὅποιο ὁ κάτοχός του εἶχε τή δυνατότητα νά ἐκποιήσει ἢ νά ἐνεχυριάσει. Μάλιστα φαίνεται ὅτι μποροῦσε νά γίνει ἀποδεκτό ἀκόμη καί στίς οικονομικές του συναλλαγές μέ τήν κοινότητα.

Ὁ καθρέφτης ὡς ἐπαγγελματικό «ἐργαλεῖο» ἀποτελεῖ ἐπίσης μιὰ ἄλλη διάσταση τῆς χρήσης του. Ἦδη στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ἀνάμεσα στά διάφορα ἐμπορεύματα πού διακινοῦν οἱ πραγματευτάδες στά παζάρια, συμπεριλαμβάνονται καί «καθρέπτες διά μπαρμπέρηδες»⁹³. Παράλληλα μιὰ ἄλλη χρήση τοῦ καθρέφτη μᾶς διασώζει ὁ Ἐβλιγιά Τσελεμπή στήν περιγραφή τοῦ πανηγυριοῦ τῆς Ντόλιανης στή Μακεδονία, καθώς ἀναφέρει ὅτι οἱ καθρέφτες περιλαμβάνονταν στά σύνεργα τῶν ποικιλώνυμων ταχυδακτυλουργῶν πού σύχναζαν στά πανηγύρια δίνοντας ὑπαίθριες παραστάσεις⁹⁴.

Μία ἄλλη διακοσμητική χρήση τοῦ καθρέφτη τόν συνδέει μέ τήν ζωγραφική. Ἡ πρακτική τῆς ζωγραφικῆς σέ καθρέφτες προέρχεται ἀπό τήν Ἰταλία, ἀλλά ἦδη ἀπό τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα ἔχουμε σχετικές μαρτυρίες καί ἀπό τήν Κρήτη. Στόν Χάνδακα μάλιστα κάποιος Rugier Montagna, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει ἀπό τή βενετική κυβέρνηση τό ἀποκλειστικό δικαίωμα πώλησης καθρεφτῶν, συνήπτε συμφωνίες μέ τοπικούς ζωγράφους προκειμένου νά ζωγραφίσουν κατά παραγγελία συγκεκριμένα θέματα σέ καθρέφτες⁹⁵.

Τέλος, ὁ καθρέφτης φαίνεται ὅτι ἀποτελέσε ἕνα ἀπό τά συνηθέστερα δῶρα τῶν νησιωτικῶν κοινοτήτων πρὸς ὀθωμανούς ἀξιωματούχους. Οἱ μαρτυρίες πού ἔχουμε πυκνώνουν ἀπό τόν 18ο αἰώνα καί μετά, καί εἶναι ἐνδεικτικές τῆς ἐξάπλωσης καί τῆς συχνότητας τῆς πρακτικῆς αὐτῆς τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων:

---

92. Βλ. ΓΑΚ, Ἄρχεῖο Μυκόνου (Κ. 60), φ. 17, ἔγγραφο μέ ἡμερομηνία 15 Μαρτίου 1690.

93. Βλ. Κ. Μέρτζιος, «Τό ἐν Βενετία Ἠπειρωτικόν Ἄρχεῖον», π. Ἠπειρωτικά Χρονικά, τ. 11, 1936, σ. 303. Ἐπίσης σχετικά μέ τό θέμα, βλ. τήν παρέμβαση τοῦ Λ. Βρανούση σέ συζήτηση πού ἀκολούθησε μετά ἀπό σεμιναριακό μάθημα τοῦ Σπ. Ἀσδραχά μέ τίτλο «Ἡ οἰκονομία καί οἱ νοοτροπίες: Ἡ μαρτυρία τοῦ χρονικοῦ τῶν Σερρών τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καί τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη», καί ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπό τό ΚΝΕ/ΕΙΕ στά Τετράδια Ἐργασίας, ἀρ. 7, 1984, σ. 110-111 (ἐπανεκδόθηκε ἐπίσης στόν τόμο Οἰκονομία καί νοοτροπίες, Ἀθήνα 1988, σ. 191).

94. Βλ. σχετικά Β. Δημητριάδης, Ἡ Κεντρική καί Δυτική Μακεδονία κατά τόν Ἐβλιγιά Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 347.

95. Βλ. Μαρία Κωνσταντουδάκη, Μαρτυρίες, ὀ.π., σ. 55, 94-95.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

- Σέ σημείωση τοῦ 1674, ὅπου ἀναγράφονται ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς Μυκόνου «τά ὅσα ἄσπρα ἐξοδιαστήκασι διὰ τὸν σερντάρη» ὅταν ὁ τελευταῖος ἐπισκέφθηκε τὸ νησί τους, μνημονεύονται καὶ δύο καθρέφτες⁹⁶.
- Τό 1715, ὁ Διακοϊωάννης Κανέλης, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς Πάτμου στὴν Κωνσταντινούπολη, στέλνει ἐπιστολὴ στοὺς προκρίτους τοῦ νησιοῦ, στὴν ὁποία ἀναφέρει ὅτι κατέβαλαν στὸν καπουδάν πασά τὸν ὀφειλόμενο φόρο καὶ τοῦ ἔδωσαν ἐπίσης ὡς δῶρα «δύο καθρέπτες καὶ τρία ζευγάρια πιστόλια καὶ δύο τουφέκια»⁹⁷.
- Τό 1744, ὁ ἠγούμενος τῆς μονῆς Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Πάτμου κλείνει τὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν καπουδάν πασά Μουσταφά μὲ τὴ σημείωση: «καὶ διὰ σημεῖον προσκυνησεως πέμπομέν σας ἕνα καθρέπτη καὶ μερικά φρέσκα τυριά»⁹⁸.
- Τό 1749, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Μυκόνου, σέ ἀνάλογη ἐπιστολὴ τους, ἀναφέρουν ὅτι ὄρισαν στὸν δραγομάνο τοῦ στόλου καθρέφτη ἀξίας 25 ρεαλιῶν⁹⁹.
- Ἐγγραφές τοῦ 1752 καὶ 1753 ἀπὸ τὴν Πάτμο καταδεικνύουν ἐξοδα 30 καὶ 33 γροσιῶν γιὰ καθρέφτες πού ἔστειλαν στὸν καπουδάν πασά¹⁰⁰. Στά 1752 ἐπίσης χρονολογεῖται καὶ μία ἄλλη σημείωση ἀπὸ τὴν Πάτμο. Σέ αὐτὴν γίνεται λόγος γιὰ τὰ ποσὰ πού στοίχισαν δωρηθέντες καθρέφτες: «ἐρχόμενος ὁ Ἰμπραϊμ Μπέις τοῦ ἔδωσαμεν ἕνα καθρεῦτη - μαϊδιὰ 1000, ἔστειλαμε τοῦ πασᾶ Μεζίζι» (μεζίλι (:)= ἀπεσταλμένο) «ἕνα καθρεῦτη - 1040, ἕνα καθρεῦτη ὁπού ἔστειλαμε τοῦ δραγομάνου εἰς τὴν Χίον μαϊδιὰ 960, ἕνα καθρεῦτη ὁπού ἐπῆρα μαϊδιὰ 45» ... «Ἐδῶσαμεν εἰς ἕνα καθρεῦτη τοῦ Παύλου: μαϊδιὰ: 1000, ἀπὸ τὸν προηγούμενον σανίδια 31 διὰ τὰ σεντούκια - 80 μεροκάματα τῶν σεντουκιῶν - 13. φαρούρα 10, καρφία 14, ρίζες 04, εἰς ἕνα καθρεῦτη ἀπὸ τὸν Μανολιό μαϊδιὰ 1200»¹⁰¹.
- Τό 1754, στοὺς λογαριασμοὺς τῆς κοινότητας Μυκόνου, συναντᾶμε τὴν ἐγγραφὴ: «Ἐδόσαμε τοῦ τραγομάνου ἕνα κατρήφτη καὶ τότε πήραμε ρ[εάλια] 43: 10»¹⁰².
- Σέ λογαριασμό τοῦ 1759 ἀπὸ τὸ ἴδιο νησί, γίνεται λόγος γιὰ καθρέφτες συνολικῆς ἀξίας 430 ρεαλιῶν γροσιῶν πού δωρήθηκαν σέ ὀθωμανοὺς ἀξιωμα-

96. Βλ. ΓΑΚ, Συλλογὴ Π. Ζερλέντη (Κ. 43), φ. 180, ἔγγραφο μὲ ἡμερομηνία 18 Σεπτεμβρίου 1674.

97. Βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικὰ χρονικὰ», π. Ἑλληνικά, τ. 10, 1937-1938, σ. 92-93 καὶ 384.

98. στό ἴδιο, σ. 390.

99. Βλ. Β. Σφυρόρας, «Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Ὁ θεσμός, οἱ φορεῖς», Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τ. 14, 1964, σ. 44-45.

100. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, κωδ. 1004, φ. 203 καὶ 205.

101. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντῆς, ὁ.π., σ. 121.

102. Βλ. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Μυκόνου (Κ. 60), φ. 20, ἔγγραφο μὲ ἡμερομηνία 15 Δεκεμβρίου 1754.

Στοιχεία για τόν οικιακό έξοπλισμό: ό καθρέφτης

τούχους¹⁰³. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ότι ή άξία τών δώρων δέν είναι ίδια άλλα ύπάρχει διαβάθμιση ανάλογη μέ τά πρόσωπα και τά άξιώματά τους:

- Του καπετάν πασα έναν καθρέφτη . . . . ρλ. 60*
- Του κιαχαγιάν μπεη καθρέφτη . . . . ρλ. 60*
- Του άφέντη δραγομάνου καθρέφτη . . . . ρλ. 60*
- Του σερασκήρη καθρέφτη . . . . ρλ. 60*
- Του Ζαφέρ μπεγη καθρέφτη . . . . ρλ. 35*
- Του Μπραϊμαγά Τοσάν μπέην καθρέφτη . . . . ρλ. 35*
- Του Ίμπραήν μπεγη καθρέφτη . . . . ρλ. 40*
- Της καπετανιας καθρέφτη . . . . ρλ. 20*
- Του Νταβάν έφέντη καθρέφτη . . . . ρλ. 20*
- Του Όρδη καθή καθρέφτη . . . . ρλ. 20*
- Του Κοναξη καθρέφτη . . . . ρλ. 20*

– Τό 1785, σέ ύστερόγραφο έπιστολής του δραγομάνου του στόλου Ν. Μαυρογένη, πού άπευθύνεται στον προεστό της Σίφνου Α. Γρυπάρη, ζητείται νά δοθούν στον φέροντα την έπιστολή Γ. Μπάο 130 γρόσια, επειδή χάθηκαν οι καθρέφτες πού μετέφερε ως δώρο στον καπουδάν πασα και άγοράστηκαν άλλοι, οι όποιοι στοίχισαν τό προαναφερόμενο ποσό¹⁰⁴.

– Βενετσιάνικοι καθρέφτες περιλαμβάνονταν επίσης μεταξύ των δώρων πού έστελναν οι κάτοικοι της Άνδρου στη Σάχ Σουλτάνα, στην όποία είχαν παραχωρηθεί οι πρόσοδοι του νησιού τους¹⁰⁵.

Οι δωρές αυτές καθρεφτών νομίζω ότι χρωματίζουν την εικόνα πού προκύπτει για τόν καθρέφτη και από τις άλλες μαρτυρίες, ότι δηλαδή, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, άποτελούσε ένα άντικείμενο πολυτελείας. Ένδεδυμένο λοιπόν μέ την αίγλη του όμορφου, πολύτιμου και «μοντέρνου» εισαγόμενου άγαθού, θεωρείτο κατάλληλο νά προσφερθεί ως ένα σημαντικό δώρο. Οι νησιώτες, έχοντας προνομιακή πρόσβαση στους θαλάσσιους δρόμους του έμπορίου, ήταν οι προσφορότεροι άγωγοί για νά μεταφέρουν, νά άναδείξουν και νά διαδώσουν αυτό τό βιομηχανικό προϊόν,

---

103. Βλ. ΓΑΚ, Άρχαιο Μυκόνου (Κ. 60), φ. 20. (Μνεία του έγγράφου κάνει ό Β. Σφυρόρας, «Έγγραφα της νήσου Σίφνου (1785-1820) έκ της συλλογής του Γεωργίου Σ. Μαριδάκη», *Έπετηρίς του Μεσαιωνικού Άρχείου της Άκαδημίας Άθηνών*, τ. 17, 1967, σ. 9.) Στόν ίδιο φάκελο του Άρχείου Μυκόνου περιλαμβάνεται και σπάραγμα καταστήχου έξόδων της κοινότητας. Σέ έγγραφη μέ ήμερομηνία 10 Μαρτίου 1755, μεταξύ των έξόδων «πού έκανε για τό καλό του κοινού ό καντζιλιέρης», περιλαμβάνονται και καθρέφτες, ένω σέ κατάλογο έξόδων, μέ ήμερομηνία 29 Φεβρουαρίου 1758, καταγράφονται επίσης αναλυτικά τά ποσα πού διέθεσε ή κοινότητα για προμήθεια καθρεφτών άνά όθωμανό άξιωματούχο.

104. Βλ. Β. Σφυρόρας, *Έγγραφα*, ό.π., σ. 6-7.

105. Βλ. Δ. Πασχάλης, *Η Άνδρος, ήτοι ήστορία της νήσου από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ήμας*, τ. 2, Άθήνα 1927, σ. 270.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ύψηλης για τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς τεχνολογίας¹⁰⁶. Ὁ συνδυασμός ἀδυναμίας ἐπιτόπιας παραγωγῆς, μέ τὴν ποιότητα κατασκευῆς καί τὴ λάμψη πού ἔφερνε ὁ καθρέφτης ὡς προϊόν τῆς βιομηχανίας στὴ Δύση, ἀποτέλεσαν ἱκανοὺς ὄρους νὰ τὸν ἐδραιώσουν γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα ὡς σύμβολο πλούτου, κύρους καί κοινωνικῆς καταξίωσης.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

---

106. Ἐργοστάσια κατασκευῆς καθρεφτῶν ἄργησαν νὰ δημιουργηθοῦν στὸν ἐλληνικό χωρο. Μόλις τὸ 1878 ὁ διευθυντῆς τοῦ «Κατοπτροποιείου Ἐφῶν Πατίχα», πού ἦταν ἐγκατεστημένο στὴν Ἀθήνα, στὴν ὁδὸ Ἐρμού 197, ζητάει ἀτέλεια εἰσαγωγῆς γυαλιοῦ καί «προνόμιο ἀποκλείον τὴν ἴδρυσιν παρομοίου καταστήματος ἐντὸς τοῦ κράτους». Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι τὸ ἐργοστάσιο αὐτό, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀρχικὰ ξυλουργεῖο, ἀπασχολοῦσε γάλλους καί ἐλβετοὺς τεχνίτες. Τίς παραπάνω πληροφορίες ὀφείλω σέ τεκμηριωτικό ὑλικό πού μοῦ διέθεσε ἡ Χριστίνα Ἀγριαντώνη· τὴν εὐχαριστῶ καί ἀπὸ ἐδῶ.